त्रयोदशे वर्षे] चैत्र वैशाख ज्येष्ठ पूर्णिमाः १९९५ [१०-११-१२, संख्याः

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

Sanctioned by the Directors of Public Instruction United Provinces and Bombay Presidency for use in Schools and Colleges.

सम्पादकः—

त्यक्त महामहोपाध्यायपदवीको

महामहाध्यापकः श्रीपञ्चानन तर्करत्न भट्टाचार्यः ।

सहकारि सम्पादकः—

अवधेशप्रसादशर्मा द्विवेदः

उद्गम–स्थानम्—

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, (जगत्गंज) काशी

—:o:—

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५) । वहिर्भारतम् ६) छात्रेभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १)

विषय-सूची ।

सूर्योदयः ।

त्रयोदशे वर्षे } चैत्र-वैशाख-ज्येष्ठपूर्णिमाः १६६५ { १०-११-१२ संख्याः

सम्पादकीया अभिप्रायाः ।

व्यवस्थापकसभाया धार्मिकविषयेऽपि हस्तक्षेपः ।

सम्प्रति सर्वत्रैव राष्ट्रमहासभा-(कांग्रेस) सदस्यशासितप्रान्तेषु एक पदे एव सामाजिक-धार्मिकादिष्वपि विषयेषु प्राचीनां नियमव्यवस्थां परिवर्त्यार्वाचीनां नियमव्यवस्थां परिचालयितुं झञ्झावातः प्रचलितो दृश्यते । नायं समीचीनः पन्था अस्माकं विमर्शे विद्योतते । तथा हि—

"अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते" इति

व्यासोक्तेः पौरुषमनपेक्ष्य अनुबन्धक्षयहिंसादिदोषजातञ्चाविगणय्यैव प्रारब्धं कर्म तामसतया निगदितं विद्यते, तदेव साम्प्रतिका व्यवस्थापकसभासदस्याः स्वस्वप्रान्तेषु प्रारब्धवन्तो दृश्यन्ते । पश्यन्तु—वस्तु-विचारणायां मुख्योऽधिकारस्तु न कोऽपि व्यवस्थापकसभामन्त्रिमण्डलस्य दृश्यते । यतो हि सर्वं शासनसूत्रं सम्राट्प्रतिनिधि-(गवर्नरजेनरल) महोदयहस्ते एवास्ति सर्वथा तद्विरुद्धन्तु किमपि कर्तुमेव नार्हन्ति इमे । सैन्यविभागे देशान्तर-वाणिज्य-विषये शासकवर्गरक्षिवर्गप्रभृतीनां वेतनादिविषये तु अस्पृश्या एवेमे सन्ति । शिक्षा-कृषि-स्वास्थ्यादिष्वेव कियत्सु विषयेषु नाममात्रतोऽस्ति कियानधिकारस्त्वेतेषाम् । तत्रापि यदि तत्प्रान्तीयः सम्राट्प्रतिनिधि- (गवर्नर) महोदयः शासनशकटचक्रं निरोद्धुमिच्छेत् चेत् पदमात्रमपि नेमेऽग्रे गन्तुमर्हाः । परन्तु सर्वमपीदमविगणय्य सर्वथा धर्मविषये एकदैव प्रान्तीय-व्यवस्थापकमण्डलमन्त्रिणः प्रजाप्रतिनिधयोऽपि सन्तो जनतोद्वेगकर-धार्मिकसामाजिकविषयेष्वेवाधिक्येन हस्तक्षेपं कुर्वन्ति । विहारप्रान्ते देवोत्तरसम्पत्तिनियन्त्रण-नियमं क्वचित् च पुरुषबहुविवाहनियन्त्रणनियमं क्वचन च पतित्याग-

नियमं वम्बईप्रान्ते च अस्पृश्यानां मन्दिरप्रवेशनियमं निर्मापयितुं बद्धपरिकरा दृश्यन्ते। एवमन्यत्रापि प्रान्ते क्रमेणान्येष्वपि धार्मिकादिविषयेषु हस्तक्षेपो भविष्यत्येवेति निर्विवादसिद्धम्।

यद्यपि वयं सनातनधर्माणो न दृढं सुसंघटिताः स्मः। तथापि सर्वाधिका अस्माकं संख्या। यदि वयं स्वीयां गाढनिद्रां विहाय चेष्टमानावस्थां तु दूरे तिष्ठतु, केवलं पार्श्वपरिवर्तनमेव कुर्मः तर्हि सर्वोऽप्ययं प्रान्तमन्त्रिणां स्वेच्छानर्तन-कूर्दनादिमहोपद्रवसमुदायः समवसितः स्यात्। नेदं भविष्यतीत्यशङ्किताः खलु सदस्याः सन्ति।

वयं पृच्छामः क इमे धार्मिकविषयेषु हस्तक्षेपकर्तारः? देवोत्तरसम्पत्तिर्हि तत्तद्धर्मसम्प्रदायशिष्यैः स्वगुरुभ्यो धार्मिकबुद्ध्या समर्पिता विद्यते। तस्याः सम्पत्तेः सर्वथा ते एव गुरवो मोहान्ता अधिकारिणः सन्ति। तस्याः सम्पत्तेः सदुपयोगं कुर्वन्ति न वा एतस्य निरीक्षणं तेषामेव मण्डलीति प्रसिद्धया तत्परिषदैव कर्तव्यम्। नहि खृष्ट-मोहम्मद-जैनादि-धर्मान्तरस्थैः स्वधर्म्मशास्त्रशासनमतिक्रामद्भिश्च मानवैः संघटिताया व्यवस्थापकसभायाः सनातनधर्मदेवोत्तरसम्पत्तिनियन्त्रणे कोऽप्यधिकारो न्यायतो वर्तते। राजशक्तिसम्पन्ना साम्प्रतिकी व्यवस्थापिका सभा राज्यमदमोहमुग्धा नानर्थं कुर्य्यादित्येवास्माकमिह वक्तव्यं विद्यते। शान्तया गम्भीरया दृष्ट्या विचारणीयं धार्मिकविषये हस्तक्षेपस्तया नैव कर्तव्यः। न वा गणतन्त्रपरायणैः गणमतविरुद्धः स्वैराचारो विधेयः।

यदि सर्वथा धर्मोत्तरसम्पत्तिनियन्त्रणमावश्यकमेवापतितं चेत्तदा तदधिकारिणो मोहान्ताः साधवः संन्यासिन उदासिनो रामानुजीयाः दादूपन्थिनो गरीबदासिनः सर्वेऽपि देवोत्तरसम्पत्तिस्वामिनः प्रथमतः सूचनीया एव, यद्भवन्तः सावधाना भूत्वा स्वकर्तव्यपथप्रथिका भवेयुः। स्वीयायाः सम्पत्तेः हिन्दूधर्मरक्षणे, शिक्षालये, चिकित्सालये, वापीकूपतडागारामादिषु इष्टापूर्तकर्मसु सदुपयोगो विधातव्य इति। इत्थं बहुशो बोधिता अपि सन्तो यदि ते सन्मार्गरूढा न भवेयुस्तदा देवोत्तरसम्पत्तिनियन्त्रणनियमनिर्माणविषये विमर्शं विदधतु सम्प्रति ते सर्वेऽपि मोहान्तादयः स्वात्मनः संघटनं कर्तुं तत्परा अपि विद्यन्ते। अन्येष्वपि धर्म्मनियन्त्रणेषु मासान्तरे सविशेषं वक्ष्यामः।

पुण्येऽस्मिन् भारतवर्षे विवाहादयः संस्कारा धार्मिकं कृत्यं वर्त्तन्ते। नतु मांसदृशामिव भोगमात्रार्थाः। एवं स्थिते—श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणशासनमविगणय्य परानुकारमात्रपरायणाः यथास्थितमपि स्वातन्त्र्यं परपदे समुत्-

सृजन्तीति महतः क्लेशस्य सम्भारः शिरसि समापतितो देशभक्तानाम्।

वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदामिति वेदो धर्म्ममूलं तद्विदांच स्मृतिशीले । इत्यादीनि बहूनि धर्मशास्त्रीयवचनानि सन्ति। एवं सति धर्मशास्त्रीय निर्णये क इमे नियमान्तरनिर्मातारः ? स्पृश्यास्पृश्यादिविचारेऽपि धर्मशास्त्रीयवाक्यानि विद्यन्त एव । इत्थं हि सर्वत्रैव विषये धर्मसूत्रकृतां नियमैरेव सर्वथा सर्वकार्य्यसिद्धिः । सम्प्रति अविचारितं धर्मशास्त्रादेश-विरुद्धं कर्म करणं सर्वथा प्रजाप्रतिनिधीनां व्यवस्थापकसदस्यानामनुचिततरं स्वात्मविनाशकरमेव भविष्यति । उक्तमत्रापि मनुना—"उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च यान्यतोऽन्यानि कानि चित् तान्यर्वाक्कालिकतया निष्फलान्यनृतानि च" इति । इत्येवं सम्प्रति विवेकशून्यम् अविचारितं सर्वथा शीघ्रायमाणं धार्मिकविषये प्रजाप्रतिनिधीनां राष्ट्रिय-महासभासदस्यमन्त्रिणां व्यवस्थापकसभायां नियमनिर्माणादिकर्म जनतोद्वेग-करं सर्वथा भारतीयसंस्कृतिविनाशकरं परस्परं च कलहसमेधकमिति नात्र हस्तक्षेपो विधेय इत्येवास्माकं सत्परामर्शः ।

संस्कृतशिक्षापद्धतिः ।

सम्प्रति संस्कृत-शिक्षा-पद्धतिः कीदृशी दूषिता विद्यते, यस्याः परिवर्तनं कीदृग्नितान्तमावश्यकमस्ति, इति सर्वेऽपि विद्याविदो देशकालात्मविदो विदन्ति। परन्तु केऽपि तत्र दृष्टिपातं न कुर्वन्ति इति महद्दौर्भाग्यं संस्कृत-वाङ्मयाध्येतॄणाम्। तेषां किमपि संघटनं समुचितं न विद्यते यद्द्वारा तेऽस्य विषयस्य कृते आन्दोलनं कोलाहलं वा कुर्युः। ऐषमः पञ्जाबप्रान्तीयामृतसरनगरे संस्कृत सम्मेलन-स्यैकादशाधिवेशनं महता समारोहेण म० म० पण्डित गिरिधरशर्मचतुर्वेद-महोदयानां सभापतित्वेन सम्पन्नम्। परन्तु तदीयाः प्रस्तावाः कियत्सु समाचार-पत्रेषु प्रकाशिताः ? कियन्तो वामृतसरस्थविद्वांसोऽन्ये वा तदीयप्रस्तावान् पश्यन्ति ? को वाग्रे यत्नस्तेषां प्रस्तावानां कार्य्यरूपेण परिणमनकृते भवतीति न ज्ञायते । ते हि महात्मानो येषां हृदि संस्कृतभाषायाः साम्प्रतिकी दुरवस्था खेदमावहति तत्रैकचित्तीभूय प्रस्तावान् उपन्यस्तवन्तः, स्वापेक्षितस्थाने प्रेषितवन्तश्च नतु तदनुरागिस्थाने । अस्तु । परं समाचारपत्र-सम्पादकाना-मनवधानतया कियत्सु पत्रेषु प्रकाशिता एव नाभवन् । कियत्सु च संक्षिप्यैवं संस्कृत-सम्मेलनवृत्तं प्रकाशितम्, येन तत्र सम्मेलने सम्पन्नानां सर्वेषां

कृत्यानां किमपि ज्ञानमेव नाभवत् । प्रतिविद्यालयं प्रतिसंस्कृत-पण्डितं सम्मेलन-कृत्य वार्त्ताप्रेषणे जनबलं धनबलञ्चापेद्येते, तयोस्तु संस्कृतसाहित्यसम्मेलने नितरामभाव एवास्ति । धनबलस्य जनबलस्य चाभावेनैव द्वित्रेषु वर्षेषु कदाचिदेव तदीयमधिवेशनं भवतीति महत् कष्टकरम् । तत्रापि तत्प्रान्तीयाः कियन्तो विद्वांसः समुपतिष्ठन्ते । काशीस्थानां विदुषाम् तदितरप्रान्तीयानान्तु उपस्थितिरगण्येयप्राया ।

सम्मेलनेन संस्कृतशिक्षा-पद्धति-परिशोधनार्थम् एका समितिः निर्मिता, तेन तु स्वीयं कर्तव्यं कृतम् । सम्प्रति सर्वेषामेव संस्कृतज्ञानां विदुषां विद्यार्थिनां कर्तव्यमिदं विद्यते यत् ते स्वयमेव प्रवृत्ति-विनिमयेन तदीयान् प्रस्तावानवगत्य कार्य्यरूपेण परिणमयेयुः । ये च प्रस्तावा राजकीयकर्मचारिभिः सह सम्बन्धभाजः सन्ति तेषां कृते तान् सर्वान् सर्वथा समुद्दीपयेयुः । राजकीयकर्मचारिणस्तु पुरा संस्कृतभाषा-विषये महदौदास्यं प्रकाशयन्ति स्म । परन्तु-यू॰ पी॰ मन्त्रिमण्डलतः सर्वासामपि शिक्षाप्रणालीनां निरीक्षणं कर्तुं कियतां तज्ज्ञानामेका समितिर्नियुक्ताऽभूत् । तत्र संस्कृतशिक्षायास्तु नामैव नासीत् । किमिदम् ? किं संस्कृतशिक्षायाः संशोधनं नापेक्षितं ? किं तत् तेषां कर्तव्ये नापतति स्म ? किन्तु तत्रोपेक्षा एव विद्यते स्म कारणम् ।

सम्प्रति संस्कृतभाषाभिज्ञाः माननीय श्रीसम्पूर्णानन्दमहोदयाः शिक्षामन्त्रि-पदमधितिष्ठन्ति । श्रूयते तैः संस्कृतशिक्षासंविधानकृतेऽपि विदुषामेका समितिः संयोजिता विद्यते । अत्र तत्तद् विषयज्ञैः संस्कृतज्ञैः सर्वैर्मिलित्वा संस्कृतशिक्षा-पद्धति-परिवर्तनाय महान् प्रयत्नः कर्तव्यो विद्यते, येन संस्कृतभाषायाः सर्वोऽपि गुणराशिः सर्वेषां पुरतः स्फुरितः स्यात् । संस्कृतज्ञा विद्वांसो विद्यार्थिनश्च साम्प्रतिके जगति कार्य्यसमर्था भूत्वा संस्कृतवाङ्मयगौरवं प्रकाशयितुं प्राचीनं गौरवं वर्द्धयितुं च समर्था भवेयुरिति ।

अहो शिक्षाविभागे प्रान्तीयता !

चाणक्यप्रभृतिभी राजशासनवेदिभिर्विद्वद्भिश्चन्द्रगुप्ताशोकप्रभृतिभिर्महामान्यनृपतिभिश्च भारतं विशालभारतं कर्तुं सर्वथा प्रयतितम्। मध्ये मध्ये च विच्छिन्नमपि भारतम् बहुधा एक-सूत्रसम्बद्धमेवाधिकमवलोक्यते। पूर्वन्तु चक्रवर्तिराजसमूहसमये तु भारतमिदं बहुविस्तृतमासीत्। इन्द्रप्रस्थम् पाटलिपुत्रमित्यादिकमेकमेव भारतमात्रस्य शासनकेन्द्रस्थानमासीत्। परन्तु सम्प्रति एकसूत्रसम्बद्धमेकराजशासितमपि एकादशभिः प्रान्तैर्विभक्तमस्ति भारतम्। भवतु नाम, शासन–सौकर्य्याय प्रान्तविभागः। परन्तु प्रान्तविभागोऽयं चिर्भिटकफलवत्स्यात्तर्हि तु भारतीयं कल्याणं भावि, न तु जम्बीरफलवदुपरित ऐक्येऽपि आभ्यन्तरीणभेदे भारतीयं मङ्गलं भविष्यति। तत्रापि शिक्षाविभागे प्रान्तीयविचारणया वैदुष्यविनाश एव निश्चितः। प्राक्तने काले तक्षशिलानिवासी पाणिनिः पाटलिपुत्रेऽध्यापको बभूव। गोनर्ददेशीयोऽपि पतञ्जलिः पुष्पपुर्याम-ध्यापयामास। अद्यावधि काश्यामपि सर्वत्रैव संस्कृतविद्यालय–महाविद्यालयेषु वङ्गीया मैथिला उत्कला दाक्षिणात्याः पाञ्चालाः सर्वं एव देशदेशान्तरस्थाः विद्यावारिधयो विद्वांसोऽध्यापका भवन्तिस्म। प्रान्तीयताविचारस्य तु गन्धोऽपि नासीत्। अद्यत्वे श्रूयते यदियं काशी युक्तप्रान्तीया नगरीति संयुक्तप्रान्तीया एव विद्वांसः इहापि शिक्षासंस्थासु विनियुक्ता भविष्यन्तीति। परन्तु अस्माकम् सम्मतौ तु नायं पन्थाः साधीयान् भाति। यतो हि प्रथमतः शिक्षासंस्था प्रान्तीयभेदवादेन विमुक्तैव विधातव्या। तत्रापि काशीयं सर्वेषामेव भारतवासिनां शिक्षास्थानम्, अत्र तु प्रान्तीयताविचारस्यांकुरोद्गम एवानुचितः। शिक्षासंस्थासु प्रान्तीयताविचारणया योग्यविदुषामनादरेण सहैव पाण्डित्य-प्रकर्षस्यापि अवसादो भविष्यति। सम्प्रति तु अध्यापनक्षेत्रस्य विस्तीर्णतया विदुषां परस्परप्रतिस्पर्द्धितया पाण्डित्यप्रकर्षमासादयितुमवसरोऽप्युपलभ्यते। प्रान्तीयतासङ्कोचविचारणया तु अध्यापनस्थानादिक्षेत्रसङ्कोचेनावश्यं वैदुष्य-सङ्कोचः समुपस्थितो भविष्यति, इति संस्कृतविदुषांकृते असह्योऽयं शासकानां शिक्षाविषये प्रान्तीयताप्रतिबन्धः। अस्मिन् विषयेऽस्माकं पूर्वाचार्या डिण्डिमनादं व्याजह्रुः। तथाहि—

"दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत माऽपरम्।" इति।

अतश्च संक्षेपेणैव वयं प्रान्तीयशिक्षासचिवं सम्बोधयामो यद् कथमपि शिक्षासंस्थासु प्रान्तीयताप्रतिबन्धो न निवेशनीयः। काश्यान्तु सुतरां तदभावः करणीय एव। काशी खलु सर्वेषां प्रान्तीयानां मान्या संस्कृतशिक्षायाः

सर्वाभ्यर्हितं स्थानं भारतवर्षस्य ज्ञानकेन्द्रं विद्यते। किं बहुना उक्तं हि केनचन कविना—

"पुरी श्रेष्ठा तीर्थराजी जित्वरी च तपःस्थली।
काशी वाराणसी काशिर्वरणासी वराणसी"॥

सर्वश्रेष्ठाया अस्याः पुर्य्या गौरवरक्षायै तथा सम्प्रति सर्वदेशस्था एव विद्वांस इहागत्याधीयते तेषां सर्वेषामेवास्यां काश्यां यथाऽध्ययनस्याधिकारस्तथाऽध्यापनस्यापि अधिकारोऽस्त्येवेति निर्विवादसिद्धम्। अतश्चेह संस्कृतराजकीयविद्यालये (गवर्नमेण्ट संस्कृतकालेज) अन्यत्रापि काशीस्थविद्यालयमहाविद्यालयेषु प्रान्तीयताप्रतिबन्धप्रेतस्तु विवेकगन्धधूपेनापसारणीय एव। एकश्चान्यः काशीस्थराजकीयसंस्कृतविद्यालये नवीनो नियमः सम्वृत्तो दृश्यते यदध्यापकयोग्यताया विज्ञापने कियतः कालात् विदुषो वयोऽवस्थाया अपि प्रतिबन्धो नियोजितोऽवलोक्यते यत् त्रिंशद्वर्षतः पूर्ववयस्कस्यैव विदुषोऽध्यापनाय नियुक्तिर्भविष्यति। पञ्चपञ्चाशद्वर्षतः पूर्ववयस्केनैव तत्राध्यापनीयम्। ततःपश्चात् नियमतोऽवकाशग्रहणमेव कर्तव्यमिति। अयमपि प्रतिबन्धः परम्परागतप्रथाविरोधी विद्यते। एतेन नियमेन अध्यापनादिविशेषानुभवरहितानामेव पण्डितानां प्रवेशो भविष्यति। अध्यापनस्य प्रौढतासम्पादनसमये एव ततः सम्बन्धविच्छेदो भविष्यति। "अलंकरोति हि जरा बुधमन्त्रचिकित्सकान्" इति प्राचीनोपदेशं विचार्य्य विमर्शनी योऽयं विषयः सम्प्रति सर्वेषां संस्कृतभाषाभ्युदयाभिलाषिणामित्यहो शिक्षाविभागे प्रान्तीयता।

श्रीमतां बालकृष्णमहोदयानामभिनन्दनम्।

अस्मिन् हायने भारतशासकमहोदयैर्द्वौ संस्कृत-विद्वांसौ महामहोपाध्यायपदेन भूषितौ। तत्रैके स्वनामधन्याः पण्डितसम्राजः श्री पण्डित बालकृष्णमिश्र महोदया हिन्दू विश्वविद्यालयीयसंस्कृतविभागीयप्रधानाध्यक्षाः (प्रिंसिपल संस्कृत विभाग) मैथिलाः सन्ति। अन्ये च स्वनामधन्याः केचन मद्रासप्रान्तस्थाः।

द्वितीयैर्विद्वद्भिस्तु नास्ति विशेषपरिचयोऽस्माकम्। किन्तु श्रीबालकृष्णमहोदयाँस्तु पूर्वत एव वयं जानीमः। इमे महोदयाः पाण्डित्ये मिथिलायां वाचस्पतिमिश्रान् संस्मारयन्ति। प्रत्युत अत्रविषये कालिदासीयं पद्यमेवेत्थं पठितं स्याच्चर्हि साधु स्यात्—

'मन्दोत्कण्ठाः कृताः सर्वेऽनेन वाचस्पतौ गुरौ।
फलेऽपि सहकारस्य पुष्पोद्गम इवाधुना॥

किम्बहुना मिश्रमहोदया यथा पाण्डित्ये सम्राज स्तथैव शीले सदाचारे भारतीय-प्राचीनसंस्कृतिरक्षायाम् । एतेषां पाठनपद्धतिस्तु अपूर्वा विद्यते । वेदान्तविषयस्य प्रधानाध्यापकाः सन्तोऽपि इमे साहित्यं वा न्यायं वा यं कमपि विषयमध्यापयन्ति तस्य प्रतिपादनेऽन्तेवासिनां पुरतो भावमयं चित्रमेवोपस्थापयन्ति । इत्थम्भूता एव विद्वाँसः –

'भवन्ति ते सभ्यतमा विपश्चितां मनोगतं वाचि निवेशयन्ति ये ।
नयन्ति तेष्वप्युपपन्ननैपुणा गभीरमर्थं कतिचित् प्रकाशताम् ॥

इतिपद्यस्योदाहरणानि । किम्बहुना एतेषां विशिष्टाऽध्यापनशैली शिष्येषु प्रसिद्धा विद्यते । अत एवेमे श्रीकाशीपण्डितसभया 'पण्डित सम्राडितिपदव्या पूर्वत एव समलङ्कृता विद्यन्ते । सम्प्रति तु भारतसम्राड् एभ्यो महामहोपाध्याय-पदवीं वितीर्य्य तां स्वीयां पदवीमेव विभूषितवान् । यतो हि इत्थम्भूतैरेव विद्वद्भिरस्याः पदव्या गौरवं समेधते । अस्तु—साम्प्रतम् – सनातनधर्म-संरक्षणपरेभ्यः एभ्यः साधुवादप्रदानपुरस्सरम् एषां दीर्घजीवनं कामयामहे ।

———

भ्रमसंशोधनम्

अत्राङ्के १८५ पृष्ठे मुद्रिते पं० प्राणजीवनशास्त्रिकृते काशीस्तवेऽन्तिम-पद्यस्योत्तरदलं—

"कुसुमाञ्जलिवच्छम्भोः पादयोरुपदीयताम्" ॥

इति संशोध्य पठनीयम् । पूर्वोक्तं भ्रमवशान्मुद्रितमिति
(स० सम्पादकः)

अजगरेण जीवन्नेव बालको भक्षितः ।

"बरहमपुर"स्यैष सम्बादो वर्तते यदेको बालकः प्रायेण पाठशालातः पलायते स्म । अतः स एकदाऽध्यापकेन गृहीत्वा एकस्मिन् प्रकोष्ठ पिहितः । अल्पीयसा कालेन प्रकोष्ठात् "साँप साँप" इति शब्दः श्रुतः । परमध्यापको बालकस्य धूर्ततां मत्वा तत्र ध्यानं न दत्तवान् । परन्तु किञ्चित्कालानन्तरमेव चीत्कारमेकं श्रुत्वा यदा कपाटमुद्घाटितं तदा बालकोऽजगरमुखे पतितो लब्धः । अजगरो हतः परं बालकोऽपि मृत एवासीत् ।

× × + ×

संगृहीत-समाचाराः ।

श्रूयते यत् विहारप्रान्तीयशासकद्वारा अशिक्षां समूलमुन्मूलयितुं शिक्षाप्रचाराय १०० ०००) रुप्यकाणां साहाय्यं स्थिरीकृतम् ।

दैशिक चिकित्सापद्धति-प्रोत्साहनस्य नीतिमनुसरता विहारसर्वकारेण पटना आयुर्वैदिकस्कूल, पटना तिब्बियास्कूल इत्येताभ्यां २७ सहस्राणि रुप्यकाणि समर्पितानि ।

× × × ×

श्रूयते अक्टूबरमासे श्रीमान् वायसराय महोदयः श्रीनगरे गमिष्यति । तत्र च श्रीमतः काश्मीरनरेशस्य प्राघुणिको भूत्वा स्थास्यति ।

× × × ×

मथुरायां गोवधनिरोधार्थं ५००० सत्याग्रहिणः साधवस्तत्पराः सन्ति । कथ्यते यत् १८०५ ईशवीये ईष्टइण्डिया कम्पनीसरकारस्य सेनापतिः श्रीलार्ड-लेकसाहवो घोषणां कृतवान् यन्मथुरायां तत्समीपे च यः कोऽपि गोवधं करिष्यति तस्मै कठोरो दण्डो दास्यते इति । एतत्पूरणार्थमेव साधूनां महानाग्रहो वर्तते ।

× × × ×

समाचारपत्रात् ज्ञातमेतत्—मध्यप्रदेशीय प्रधानमन्त्री व्यवस्थापक-सभायां यौतुक-(तिलकदहेज) निरोधार्थं प्रस्तावमुपस्थापयितुं निश्चितवान् । प्रस्तावस्यास्य इदमुद्देश्यं वर्तते यत् ये जना यौतुकम् (तिलकदहेजं) ग्रहीष्यन्ति ते दण्डभागिनो भविष्यन्ति ।

× × × ×

चीनीभाषाया एको महान् कोषः साम्प्रतमेव सम्पूर्णतामगात् । अस्य सम्पादको हूनाननिवासी फूतिगंची त्रिंशद्वर्षाणां सततपरिश्रमेण कोशमिमं सम्पादितवान् । अस्य ८५ भागाः सन्ति । अत्र ४५ लक्षशब्दानां समावेशो वर्तते ।

× × × ×

स्विट्जरलैण्डे सम्प्रति ईदृशानि घटीयन्त्राणि निर्मीयन्ते येषु समयज्ञानार्थमेकद्वित्रिप्रभृतयोऽङ्का न वर्तन्ते । समयज्ञानार्थं तत्र यदा एका वीटिका (बटन) दाम्यते तदा घटीयन्त्रं स्वयमेव समयं वदति ।

× × × ×

सभापतेरभिभाषणम् ।

[अखिल भारतीय सनातन विद्वत् परिषदि १९३७ इस्वीये मद्रास नगरे श्रीमत् परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीसम्पत्कुमार रामानुजजीरस्वामिनां यदुगिरि यतिराजमठाधीशानां (मेलकोट मैसोर)]

शुक्लांबरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत् सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

स्मृते सकलकल्याण भाजनं यत्र जायते ।
पुरुषस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम् ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

अतिक्रान्तसुखाः कालाः प्रत्युपस्थितदारुणाः ।
श्वः श्वः पापिष्ठदिवसाः पृथिवी गतयौवना ॥

अपि नाम स कालः पुनरस्मानुपसीदेत् यस्मिन् नः पूर्वपुरुषाः दैवीं वाचमाचारयन्तः अविप्लुतमर्यादाः स्वस्वधर्मप्रवणचातुर्वर्ण्यसुभगाम् इमां भारतीं भुवं मण्डयन्तः उभौ लोकौ सञ्चिन्वाना आसन् । हन्त, हन्त सोऽपि गतः, सापि गता, तेऽपि गता गह्वरम् । क्व नाम पश्येम अविरतवेदाध्ययन-मुखरितानि ब्राह्मणकुलानि । क्व नु वा साक्षात्कलयेम धर्मद्रुहां विध्वंसनाय समुद्यतशस्त्रं क्षत्रम् । क्व वापि अनुपश्यन्तः निर्विशेम विगतक्लेशं विततसन्निवेशं वेशम् । क्व च वा नन्दयेम पूर्ववर्णावरिवस्याचरितार्थं चतुर्थं सार्थम् ।

अपि नाम पुनरप्युत्पत्स्यते ऐदंयुगीनो मयूरवर्मा, यो ब्राह्मणकुलावमान-नामसहमानः अपर इव रामो भार्गवः दुष्टराजन्यनिबर्हणाय समित्कुशाज्यचरु-पूतेन पाणिना समुद्बबर्ह शस्त्रं, शर्मपदं परित्यज्य वर्मपदमधत्त । सर्वथा वन्ध्येयं वसुधा नैव प्रसूते तान् पुरुषप्रवरान्, ये संवर्मयन्ति स्वानि तेजांसि चापाय शापाय वा ।

तदेवं परिणमति कलेः कलेवरे, अन्तरमासाद्य पर्यन्तापरान्तदेशवर्तिनः दंशिता यवनाः कतिकृत्वः इमां भारतीं भुवं न रुरुधुः ? कति कति च ऐश्वर्यं नापजह्रुः ? कति कति वा देवकुलानि न चिच्छिदुः ? कति कति प्रजाः न निजघ्नुः ? कति कति वा ताः स्वधर्मात् न भ्रंशयाञ्चक्रुः ? सर्वमिदं विमुख-विधिप्रतिषिद्धबले मिषत्येव ब्रह्मक्षत्रकुले संवृत्तम् । अपि स्मर्य्यते स वटविटपी

२

यः सितासितयोस्सरितोस्संभेदस्य साक्षी, यं च सा भगवती जगन्माता सीता रामचन्द्रेण भर्त्रा सह वनं प्रविष्टा प्रार्थयामास निरवद्यतया पुनरयोध्याभिगमाय। अपि तस्य बुध्नवासितायाः मृत्स्नायाः अवशिष्यते कणिकापि? अपि नाम दृशां गोचरीभवत्यधिष्ठानवेदिका वा सोमनाथस्य? किं बहुना कलेः कोलाहलमनुस्मृत्य? एवमपि मिथस्संघर्षेण बहुधा विक्षतमपि क्षत्रं ब्राह्मेण सहकारिणा तेजसा समुज्जृंभितबाहुवीर्यं प्रातिवेशिकसंविभागेन तद्यवनबलं पर्यवस्थाप्य, उद्धृष्टतेजितमिव शस्त्रं क्षत्रं सयुजा ब्राह्मेण धाम्ना सन्धुक्षितं अविपर्यासितवर्णाचारसीमासन्निवेशं महीं पालयदासीत्।

इत्थं व्यतिवर्तमाने कालकदम्बके, दैवदुर्विपाकात् क्षत्रकुले विषयोपभोगैकान्तस्वान्ते सुदूरविस्मृतनिजवीर्योष्मणि नखलावकशस्त्रधारणायापि असमर्थौ भुजौ भस्त्राप्रायौ बिभ्राणे, अवजानानक्षत्रानुवृत्तिव्यत्ययप्रवृद्धान्तरायान्तरितनिजव्यवसितनिह्नुततेजसि ब्राह्मे सन्ताने, अकर्णधारधारणविशीर्णे विशंकटसंकटगर्तावर्तपातिनि जातत्रासे प्रजानिवासे अधरोत्तरवर्गदुर्गते भारते मण्डले, वाणिज्यच्छलेन समागतं यूरोपखंडस्थं द्वीपिराजप्रतिनिधिकुलं भिक्षुपादप्रसारणन्यायेनान्तः प्रविश्य उष्ट्रग्रीवानिवेशनयेन पर्णकुटीमिवोत्क्षिप्य विक्षिप्य भारतीमिमां वसुमतीं अहिभयजर्जरां विधाय मात्स्यं न्यायं वारुणीं दण्डनीतिं च प्रसार्य, मिश्शस्त्रवीरसंघातं नित्योद्वेगनिश्वासधूसरं प्रजासमुदयमवष्टभ्य आधिराज्यमनुभवत् अप्रतिशासनं गड्डुरिकावर्तमावर्तयति तदेतन्मण्डलम्॥

इतश्च राशयः मणिकनकादीनां कुप्यजातानां बाह्यवर्तिनाम्। किमितः परमावेद्यताम्! वसुन्धरागर्भनिगूढानां खनीनां हृदयगताः सुवर्णरेणवोऽपि निरवशेषं उत्पाट्य नीताः निजनिवासद्वीपम्। इतश्चान्विष्य विदार्यन्ते हृदयानी वास्माकं खनिस्थलानि। अलमलमावेद्य, सर्वः प्रजानिकायः चञ्चासधर्मा समावेशितः।

किं बहुना राक्षस्यो वाचः श्रूयन्ते, विकृतानि रूपाणि दृश्यन्ते, वर्णाश्रमधर्ममर्माणि कर्माणि निर्मीयन्ते। अवस्कन्दयोः द्वयोरिदमन्तरं अनिगदविशदमध्यक्ष्यते—

यथा—आद्ये भारतस्य सहजो भावो नापहृतः। प्रत्युत शारीरं बाहीकम् अपहृतं अपविद्धं च। द्वितीयेऽस्मिन् आन्तरोऽपि धार्मिकः भावः अपहृतः विपरीतश्चाधिष्ठापितः। आन्तरं बाहीकमपि सत्त्वं पीतमुन्मूलितं च। वैदेशिकानां प्रजानां सर्वा अपि समारंभाः इन्द्रियगोचरेषु बाह्यवस्तुष्वेव पेकान्त्येन प्रवृत्ताः। तेभ्यः वस्तुभ्यः स्वेन्द्रियाप्यायनमनुभवन्तः तावतैव

तृप्ताः विश्राम्यन्ति । स्वहितप्रतिबन्धकेभ्यः न केवलमुदासीनः प्रत्युत समूलमुन्मूलयितुं संरभन्ते चतुर्भिरप्युपायैः । सर्वा अपि आसां प्रवृत्तिः नाध्यात्मिके वर्त्मनि मनागपि पदं निदधाति । विषयोपभोगेषु द्वयी गतिरिन्द्रियाणां राजसी तामसी चेति । आद्या तु उपर्युपरि विषयाणामनुभवात् कालदेशावस्थादिषु विलंबमन्तरं चासहमाना विषयतृष्णामुल्बणां जनयन्ती अचेतितमालामालं अभिसर्पन्ती प्रतिपक्षलेशमपि न सहते ।

द्वितीया तु तृष्णान्धितचेतसां विवेकं आच्छादयन्ती चेतनां व्यामोह्य निरालोके निपातयति । पाश्चात्या तु प्रवृत्तिः आभ्यामुभाभ्यामेव नान्तरीयकाभ्यां साम्राज्यमश्नुवाना दृश्यते ।

ईदृशी प्रवृत्तिः धर्मतयाभिमता अविरतं उद्वेलतया अनुभूयमानापि न स्थास्नुतामवलंबते । प्रत्युत विद्युदुद्योत इव छत्राकप्रादुर्भाव इव क्षणमात्रप्रकाशो भवति ।

भारतीयवर्णाश्रमधर्मस्तु प्रकृतिप्राकृतेष्वेव प्रवर्तमानोऽपि सत्त्वप्रधानतया शान्तिमयः विवेकादिसप्तकसहकृतः नापि घोरतां मूढतां वा प्रतिपद्यते । किन्तु स्वनिष्ठान् तदनुवर्तिनश्च चेतनान् उभयलोकाविरोधिनं मार्गं नयन् न केवलमात्मानं नापि स्वानुष्ठातॄन् न वाप्यनुमोदकान् नैकं जनपदं प्रत्युत सर्वमेव भूमण्डलं मेरुशिखरसीमानं प्रापयति । अन्येषां जनपदानां जनानां च अनितरसुलभां आदर्शतां च अवलम्बते । एवंविधस्य निरवद्यतमस्य श्रुतिसिद्धस्य कः पक्षपातानुष्ठीयमानस्य रहस्यमविन्दानाःअ नभ्यस्तगुरुपरिचर्याः प्राकृतजनानुवर्तनप्रमुषितप्रज्ञालोकाः स्वपूर्वपुरुषप्रवर्तितं तमिमं धर्मं कीदृगित्यपि अविविञ्चानाः अशिक्षितानां भ्रमं जनयन्तः असमीचीनैरुपदेशैः नापि फलं समीचीनं लभन्ते । नाप्यन्यान् लम्भयन्ति ।

आजानानुवृत्तहार्दराजानुवृत्तिशीलाः ते वयमिमे संप्रति विडंबनानाहतं जीवितमेवं धारयामः । एवमप्रतीकारदारुणे दैवदुर्विपाके वानीरस्रोतस्संपातनयेन राजानुवर्तनादिभिः सामयिकैरुपायैः दैवमभिमुखमात्मनि अनुसन्दधाने अवनतशिरसि दैनन्दिनं व्यापारमनुतिष्ठति सति प्रजावर्गे, मेधाविनः दूरदर्शिनः केचन अपरिशीलितवर्णाश्रममर्माणो भारतीयप्रजाऽननुगुणेन अधरोत्तरक्रमेण शासनेन सांप्रतिकराजकुलेन क्रियमाणां प्रशासनप्रणालीं स्वहितस्वाभ्युदयस्वसमयाचारविरोधिनीमनुचिन्त्य विरुद्धप्रकारमपनुद्य, अनुकूलपर्वक्रमसमाहितां कारयितुं सयूथ्यानुमतां कांचन सभामाबध्य उद्दिधमुट्टंकयन्त आसन् । अथ

नियतावधिकालानुभाव्यसभ्यभावेषु प्राक्तनेषु निवृत्तेषु, आबाल्यात् विधर्मिवैदेशिकजननिरन्तरानुवर्तनगाढनिरूढतदीयवेषभाषाहारादिस्वच्छन्दचेष्टितेषु, चिरनिर्मृष्टस्वर्णाचारतया सन्ततानुवर्तनयन्त्रिततद्भावभावनेषु अननुमन्यमानस्वानुष्ठानविमुखस्वकुलजनतासमयाचारविध्वंसनौपयिकजातिसांकर्यविधानोद्दीपितगाढाभिसन्धिकालकूटेषु नवीनेषु सभ्येषु प्रविष्टेषु निंजाभिसन्धिविषमुद्गिरत्सु सुदूरमारोप्य शैलशिखरात्पातितेव कशाभिहतेव दूयमाना, संस्तभ्य आत्मानं निजां जनतां समूह्य सनातनधर्मप्रवणां प्रजाश्रेणीं महतीं सभां निर्माय शर्मावहां, कुलद्रोहिसभाभिसंरम्भविजृम्भितानि उच्छिन्दती निरवद्यस्वधर्मप्रचारेण नन्दयति अखिलमेव भारतं वलयम् ॥

अस्मिन् एव अभ्यन्तरे अध्यक्षराजकुलं कुतोऽपि हेतोः अनुद्भिन्नगभीरेणाभिसन्धिना इदं भारतं मण्डलं कतिपयधा खण्डमण्डलतया विभज्य तत्र तत्र तत्तन्मण्डलस्य प्रजानुमत्या समुचितानां पुरुषाणां खंडमण्डलप्रशासनाधिकारं सांकुशं दीयमानमासूत्र्य अंकुशं स्वहस्ते धृत्वा व्याघोषयति स्म। तदनुसारेण सरभसं कृते तदुचिते कार्ये चिररूढतया कतिपयेषु खंडमण्डलेषु म्लेच्छानां शासनाधिकारः प्राप्तः। अपरेषु मंडलेषु स्वकुलधर्मद्रोहिपुरुषाणामधिकारः प्राप्तः। त एते "कपिरपि च कापिशायनमदमत्तः" इतिन्यायानुसारेण मंडलानुशासनाधिकारबलेन जगदेव तृणाय मन्यमानाः अधिराजमन्त्रिसभायां स्वीयान् सभ्यतयानुप्रवेश्य तन्मुखेन सनातनवर्णाश्रमधर्मसंकरकरणाद्यभिग्रहं राजशासनानुमतं विधातुं संरभमाणाः प्रयतन्ते।

भगवता वासुदेवेन "संकरो नरकायैव." इत्यनुशासितम्। वर्णाश्रमधर्मसौनिकसभ्यास्तु "संकरः स्वार्थायैव" इत्युपदिशन्तः तथा कुर्वन्ति कारयन्ति च।

तमिमं संवर्तगर्तसंपातात् वर्णाश्रमधर्मं त्रातुं प्रवृत्ता पुरोवर्तिनी इयं महती सभा नः चक्षुरान्तरं बाह्यं च समुन्मील्याह्लादयति। सभ्याश्चेमे सनातनधर्मसंशीलनप्रसन्नैरमृताक्षरैः श्रवांसि स्नपयन्ति। इतोऽग्रे परमात्मशक्त्युपबृंहिता सौनिकसभासंरम्भमास्कन्द्य प्रशासितृराजकुलप्रसादपात्रभूता विजयिनी अचिरेणैव कालेन विजयध्वजस्तंभं न खलु न नाम समुत्तंभयति। कर्तव्यवस्तुसंग्रहः किञ्चिदावेद्यते। स तु द्विधा विभज्यते—

तत्राद्यः—ग्राम-खर्वट-खेटक-मण्डल-नगर-जनपदेषु सभां विधाय पूर्वपूर्वसभानिर्णीतानामर्थानामुत्तरोत्तरसभासु निरुह्य मूर्धन्यसभायां सिद्धान्तितानां विषयाणां प्रतिच्छन्दस्य अधिराजसभायै प्रेषणं वृत्तान्तपत्रेषु प्रकटनम्।

द्वितीयः—पूर्वोक्तसभापर्वक्रमेण संसूचितेषु प्रतिनिधिषु मूर्धन्यसभायां बहुजनसम्मत्या समुचितान् पुरुषप्रवरान् अधिराजसभायां सभ्यत्वेनाऽनुमान्य तन्मुखेन संशतकसभाकूटनीतिवैशसखंडनपूर्वकं सनातनधर्मसंरक्षणविषय-सूचनानां अनुशासनधाराधिरोपणेन खंडमंडलेषु प्रचारणाय अधिराजप्रतिनिधि-सकाशात् अनुमत्यभयसंपादनम् ।

एवमिदं प्रधानं कार्यद्वयम्—

आद्ये अवान्तरविषयाः-प्रशस्तवाग्मिभिः तत्र तत्र सनातनधर्माणां उपन्यासाः शास्त्रापार्थानां प्रत्याख्यानेन वास्तवार्थाविष्करणम् । अस्मदीय-बालिकाबालकानां वैदेशिकदुर्व्यवस्थानिष्पन्नपाठशालातो व्यावर्त्य स्वधर्माविरो-धिपाठशालासु अध्यापनम् ।

द्वितीये अवान्तरविषयाः—सौनिकसभ्योपजापितधूर्तप्रवर्त्यमानशारीरा-भिघातप्रतिरोधनाय वालंटियर्नामकतरुणसैनिकयूथनिर्माणम् । इत्यादि सन्दृष्टिकमौदर्किकं यद्यत् कल्याणं संविधानं मेधाविभिः परिचिन्त्य साधितं तत् संपादनीयम् इति ।

इदमन्यत् इतस्ततः कर्णकुहरं अवगाहते । यथा—मतत्रयाचार्यपादपीठ-मठाधिपतयः स्वयं सन्निदध्युः, विद्वद्वरान् प्रेषयेयुः, शिष्यान् चोदयेयुः शास्त्रार्थाद्युपकरणसामग्रीसमुपढौकनेन सभामिमां तेजिष्ठां उपबृंहयेयुरिति किंवदन्ती । संपुष्पितानां वृक्षाणामिव आमोदः दूरे स्थितानामपि आचार्यपा-दानां महामहिम्नां अनुकंपया प्रेषिताः शास्त्रार्थोपकरणपाणयः विद्वद्वतंसाः सन्निधाय इमां सुरभयन्ति सभाम् । एवमियं प्राणपणेनापि वर्णाश्रमधर्माचारान् निरपायतया समुज्जृंभयितुं अच्छलवृत्तिभिः सभ्यैर्दूरदर्शिभिरुपचीयमाना उपस्थानप्रसन्नेन भगवता सहस्रकरेण कुदृष्टिकुहनागहनमान्धकारमुच्छिद्य प्रदीयमानप्रत्यग्दृष्टिकरावलंबा सुखालोके पथि संचरमाणा तेनैव भगवता निजमंडलमध्यवर्तिनः उदितिनाम्नः पुंडरीकाक्षस्य अनुग्रहमाविर्भावयता प्रचोद्य-मानयाऽवत्कल्पं करोत्यस्मानजितान् ।

अनुदिनमेवमुपतिष्ठामहे—

पश्येम शरदश्शतं जीवेम शरदश्शतं नन्दाम शरदश्शतं
मोदाम शरदश्शतं भवाम शरदश्शतं शृणवाम शरदःशतं
प्रब्रवाम शरदश्शतं अजिताः स्याम शरदश्शतम् इति ।

दुःशिक्षात्यरदुर्विदग्धहृदयव्यावर्धितेर्ष्यानल-
ज्वालोद्वल्गनपूर्वरङ्गपिशुनैर्दुर्वर्णधूमोद्गमैः ।
लोकस्सम्प्रति लोप्यते श्रुतिवचःप्राप्तावलोकोऽञ्जसा
धिग्विष्वग्यैव समास्तृणाति जगतीं नीरन्ध्रमन्धं तमः ॥
तदिममर्थं भगवती श्रुतिरस्मानेवमनुशास्ति ।
या सा—उत्तिष्ठत मा स्वप्त अग्निमिच्छध्वं भारताः ।
राज्ञः सोमस्य तृप्तासः । सूर्येण सयुजोषसः ॥

अ०भा०महिलासंस्कृतसाहित्यसम्मेलने स्वागताध्यक्षायाः सरस्वत्या भाषणम् ।

श्रीमत्यो महानुभावित्र्यः,

यद्यप्यहं युष्मत्प्रदत्तैतत्कार्यभारोद्वहने सर्वथाऽसमर्था (मन्ये चात्रोपस्थिता मदपेक्षया विदुष्यः सन्ति) परम् "आज्ञा सतां हि नियतं परिपालनीया"। इत्युक्त्या श्रीमतीनाञ्च साहाय्येन महोभारोत्तोलने बद्धपरिकराऽग्रेसरास्म्यधुना, आशासे च निहितकराः श्रीमत्योऽवश्यमेव करिष्यन्ति साहाय्यं येन चाहं सफलसकलकार्यभरा भवेयम् ।

विदितं चैवेदम्प्रलयकालघनघनाक्रामितजगदिवाद्य विविधदुःखसन्तानतानितं भारतम्, महामारुतप्रकम्पितशाखिशाखाजातमिव पाश्चात्यझञ्झावातप्रचालितं भारतम्, भूकम्पकम्पिताशेषधरातले चाद्य दोलायते भारतधर्मः; हाहाकारहुंकारार्तं भारतं सर्वत्रैव गुञ्जदास्ते ।

दुःखेनोच्यते यद्भारतं भारतं नास्ति । नहि च भारतवासिनः भारतवासिन्यः भारतीयसभ्यता भारतस्य, भारतीयरागरक्तिमारक्तं साम्प्रतमन्यरागरक्तम् अस्मदाचारव्यवहारपद्धत्यपेक्षया साम्प्रतमन्याचारव्यवहारपद्धति र्लक्ष्यते भारते ! इदमेवात्र कारणं यदद्य वयं सर्वभाषोत्पादिकां माधुर्यादिगुणोपेतां पूजितां देवदनुजमनुजवृन्दैः स्वराष्ट्रियसंस्कृतभाषां विहाय मृगतृष्णयैवेतश्चेतश्च भ्रमामः । एषा सा संस्कृतभाषा यस्यां वेदाविर्भावः, पुराणानां रचना दर्शनादीनि पुस्तकानि, स्मृत्यादयश्चोत्तमोत्तमा धर्मग्रन्थाः प्रकाशयन्ति स्वप्रकाशेन सकलं जगत्, या हि स्वयं स्वयम्भूमुखादाविर्भूता

गीर्वाणवाणीत्युच्यते ययैव जगद्गीर्वाणसमं भवति तां विहाय किमस्माकीनाऽवस्था सुखकरा भविष्यति नहि चैतत्कदापि भवितुम् अर्हति? किंस्वराष्ट्रियवस्तु परित्यागेन राष्ट्रं सुखयुतं भवति ? नहि सर्वथाऽसुखयुतं भवति ।

विमृशन्तु श्रीमत्यः संस्कृतं विनाद्य भारतधर्मोऽधर्मं परिणतः । अस्मदीय वेशादिसामग्र्यापि अन्यदेशीया स्वदेशाश्रितसामग्रीरेव विहायान्यदेशवेशादिनाऽन्या एव भूताःस्मः, अद्यास्मदीय मानप्रतिष्ठा परिमाणे एव प्रतिष्ठिता ।

स्वमर्यादा धूलिधूसरितैव लक्ष्यते, परित्यक्तमातृक इवाधुना सर्वथा कष्टप्रदाऽवस्था भारते न हि चाच्छन्नैषा वार्ता यत् कोऽपि स्ववासं विहाय अन्यगृहमाश्रयते किं तत्र स सुखी एवैवावस्थाऽस्मद्देशस्थानां, परं पुनरपि वयं दुःखाग्निदग्धाः गृहौषधिसेवनसंलग्नमात्मानं पश्यामः,

हर्षेण चोच्यते सत्सु महाकष्टेष्वपि साम्प्रतं स्त्रीसमाजं संस्कृतोन्नतिपथदृष्टनिश्चयं पश्यामः । अस्मिन्नेव हर्षकर्मणि महिलासंस्कृतसाहित्यसम्मेलनमपि प्रमोदयत्यस्मन्मनः, कुसुमाकरामोदमुदित भ्रमर इव प्रमोदयत्यस्मच्चक्षूंषि । उचितञ्चैतत् यत्प्रत्येक महिला संस्कृताध्ययनाय प्रतिज्ञां कुर्य्यात् । वेदितव्यञ्च श्रीमतीभिरियद् भारतवर्षे स्त्रीसमाज एव सर्वार्थप्रसाधकः, किं न शिवाजिवीरेण स्वधर्मरक्षा कृता निजमातृशिक्षया, गुरुगोविन्दसिंहोऽपि स्वमातृशिक्षामनुचरन् स्वदेशाचाररक्षायै सपुत्रः किं प्राणान्नात्याक्षीत्? किं हकीकतेनापि स्वप्राणाहुतिर्नादायि स्वाभिमानरक्षां कुर्वता, केवलं पठितमातृणां शिक्षैवात्र हेतुः, किं नाद्य पद्मिनीचित्रचित्रितं जगत् दुर्गावती दुर्गया किं न खण्डितं दुष्टान्धकारं, संस्कृतसंस्कृतात्मभारतललनानां नामग्रहणेनैव पापानि नश्यन्ति । किमु दर्शनेन वाच्यम्, क्वाद्य गार्ग्या दर्शनम् यस्याः संमुखे ब्रह्मवित्याज्ञवल्क्योऽपि नतमस्तको बभूव कुत्राद्यात्रेयीति याभिर्भारतललना उन्नतमस्तका हिमालयशृङ्गामिव जाताः । भगिन्यः ! समागतः समय आह्वयत्यधुनाऽस्मान् संस्कृतच्छत्रच्छायाया अधः, दुःखविलास विलसितां भारतीयदुर्दशां दूरीकर्त्तुमावश्यकताधुना स्त्रीसमाजे देववाण्याः ।

यतो हि स्त्रिय एव समर्थाः सर्वथा स्वदेशोन्नतिं विधातुम् । चेद्भारते स्त्रीसमाजस्य संस्कृतभाषायामत्यादरः स्यात् निश्चयेनैव तदा स्वदेशोन्नतिः, स्वभाषोल्लासः, स्वनीतिविकासः, स्वगौरवम् ! स्वमानमर्यादा तादृश्येव स्यात् यादृशी सत्ययुगादिकालेऽभूत् । आगच्छन्तु, श्रीमत्यः ! समय एवायं संस्कृतसेवायाः, ! यया वर्षपूर्वकालिकीमवस्थां प्राप्स्यामः, प्रकाशयामो

जगति यत् स्त्रीसमाज एव देशोन्नतिहेतुः । अनया च स्वोक्त्या साम्प्रतं स्ववक्तव्यमुपसंहरामि, आशासे च सम्मेलनमिदं सत्ययुगसमयमानेष्यति, यत्र च वयं मकरन्दमुदित भ्रमरावलय इव मुदिताः सर्वदैव धर्मानुचारिण्यः सुखगृह-कर्मरताः स्याम ।

प्रार्थिका—सत्यवती (महीन्द्रा) प्रिंसिपल, श्रीकृष्णकन्यामहाविद्यालयस्य, अमृतसरस्य ।

अखिलभारतीयमहिलासंस्कृतसम्मेलने स्वीकृताः प्रस्तावाः—

१—अखिलभारतीयमहिलासंस्कृतसम्मेलनमिदं स्थायि सम्मेलनं स्यात् प्रधानकार्यालयश्च सम्प्रति अमृतसरसि ।

२—भारतीयसंस्कृतिसंरक्षणाय स्त्रीशिक्षायां संस्कृतभाषाया ज्ञानं परमावश्यकं तत्कृते सर्वेषु कन्याविद्यालयेषु संस्कृतभाषाया अध्ययनाध्यापन-प्रबन्धो नितान्तमावश्यकः ।

३—सम्मेलनमिदमाशास्ते यत्प्रतिनगरं विदुष्यो विद्वांसश्च महिला संस्कृतसमितीः संस्थाप्य संस्कृतभाषाप्रचारे महिलासंस्कृतसम्मेलनस्योद्देश्य-पूर्तिं कुर्युः ।

४—सम्मेलनमिदं संस्कृतभाषाप्रचारकेभ्यः कन्यामहाविद्यालयेभ्यः स्वी-यान् धन्यवादान् समर्पयति तेषां सुसमुन्नतिं च कामयते ।

श्रीमत्याः प्रमिलादेव्याः लेखः परममनोहरो भावपूर्णश्चासीत् महानुभा-वाया लेखं शीघ्रमेव प्रकाशयिष्यामः ।

अखिलभारतवर्षीयसंस्कृतच्छात्रसम्मेलने स्वीकृताः प्रस्तावाः—

१—भारतीयसंस्कृतपरीक्षासमितीनां परस्परं सम्बन्धः स्थापनीयः, येन एकत्र परीक्षोत्तीर्णश्छात्रः अन्यत्र तदुच्चपरीक्षां दातुं शक्नुयात् ।

२—साम्प्रतिकी शिक्षापद्धतिः छात्राणां सर्वथा देशकालसमाजानुपयोगिनी अतः तत्परिवर्त्तनं परमावश्यकम् ।

भूगोलेतिहास-राजनीति-अर्थशास्त्रादीनामनिवार्यः परीक्षायां सन्निवेशः । औद्योगिकशिक्षणमपि सर्वविद्यालयेषु शिक्षणीयं येन छात्राः स्वतन्त्रं जीविका-निर्वाहं कर्तुं प्रभवन्तु । तत्र चित्रकलावास्तुकलाशिल्पशास्त्रज्योतिषवैद्यक-कर्मकाण्डादीनामर्थसाधकानां विषयाणां शिक्षणम् । व्यायामादिकस्य शिक्षणेन सह सन्निवेशः ।

३—काशीस्थराजकीय-संस्कृतमहाविद्यालयकाशीहिन्दूविश्वविद्यालादिषु परीक्षायां द्वादशवर्षात्मकं संस्कृतशिक्षणं छात्राणां सर्वथानुपयोगि तद्यथा-सम्भवं न्यूनं करणीयम् ।

४—विद्यालयाधिकारिभिः प्रतिविद्यालयं पुस्तकालयवाचमालयानां स्थापनमावश्यकम् । तत्र छात्रोपयोगि साहित्यसंकलनं कर्त्तव्यमिति ।

५—पञ्चाम्बुविश्वविद्यालयः संस्कृत-परीक्षार्थिनां छात्राणां परीक्षा-परिणामविवेचनार्थमेकं समितिनिर्माणं कुर्यात् । यस्याः परामर्शमन्तरा छात्रपरीक्षापरिणामप्रकाशनं न स्यादिति पञ्चाम्बुविश्वविद्यालयाधिकारिणः प्रार्थ्यन्ते ।

६—इदमखिलभारतवर्षीय संस्कृतच्छात्रसम्मेलनं प्रचलितस्य स्वाधिकार-प्राप्तिसंग्रामस्य सर्वथा साहाय्यं प्रकाशयति ।

७—अयं अ० भा० सं० छात्रसंघः भारतीयशासकवर्गं प्रान्तीयशासकवर्गं विद्यालयसञ्चालकवर्गं भारतीयधनिकवर्गञ्च प्रार्थयते यत् संस्कृताध्यापकाना-मन्यभाषाध्यापकानामपेक्षयाऽधिकतरं वेतनं स्यात् ।

गंगाशतकम् ।

लें०—पण्डित नारायणपति त्रिपाठि महोदयः काशीस्थः ।

अये ! जिह्मगे ! जिह्मगं मां जनित्रि !
महाजिह्मगाङ्के नहि स्वापयाम्ब !
कदा स्यामहं जिह्मगाक्रान्तकायस्,
सुखी जिह्मगां धारयन्त्वामजिह्मः ॥ १२२ ॥

भूभृच्छृङ्गात्पतन्ती हहह हहह हैरुच्चनादैर्नदन्ती,
स्वीयोत्तुङ्गैस्तरङ्गैः हिमगिरिशिखरं मार्जयन्ती भ्रमन्ती ।
तापौघान्संहरन्ती जलनिधिसलिलं मिष्टयन्ती मिलन्ती,
भक्तैनः क्षालयन्ती जयतु शिवपुरीं संस्पृशन्ती द्युसिन्धुः ॥१२३॥

मुक्तेर्निदानं बहु (गुरु) धर्ममानं,
तीर्थप्रधानं पुरुपुण्यदानम् ।
स्वर्लोकयानं सुखस-(द्युसदा) न्निधानं,
कलिघ्नगानं मम तेऽम्बुपानम् ॥ १२४ ॥

किं मां कर्षसि दूत ! पाप ! शमनद्वारं निनीषास्यहं,
नो यास्यामि, कथं ? मृतस्सुरसरित्तीरे शुभे नो गृहे ।
तर्हि त्वं चल, किन्न वेत्सि सदने गाङ्गं जलं स्थापितं,
श्रुत्वैतद्भ्रममात्मकं प्रणतिभिस्संवेद्य यातो भटः ॥ १२५ ॥

"ऋते ज्ञानान्मुक्तिर्नहि भवति" कश्चिन्निगदति,
कलौ गङ्गैवैका परमपददात्री परमते ।
मदज्ञाने सिद्धं जननि ! तव पाथोलवजुषां,
नृणां ज्ञानं मुक्तिः स्पृशति सततं पादयुगलम् ॥ १२६ ॥

कृत्वा घोरतरान् स्वपातकचयान् वाहीकविप्रो मृतो,
नीतो दूतगणैर्यमस्य सदनं निर्भर्त्सितस्ताडितः ।
चित्रस्तं परिचिन्त्य चित्रितमतिर्वैचित्र्यमाभाषते,
"गङ्गायामशिवं शवास्थि शिवतां" यातीति सम्मूर्च्छति ॥१२७॥

वैराग्यग्रहसङ्कुला सुरवकैर्जुष्टा मनोहारिणी,
नित्यं शान्तितरङ्गिता बुधजनैस्संसेविता मुक्तिदा ।
गङ्गा देवसरित्सुधारसमयी (जला) पापद्रुमध्वंसिनी,
पुण्यावर्तसुदुस्तरा शुचिह्रदा ध्येया मया सा कदा ॥ १२८ ॥

नौका नक्राः कमठमकराः पोतमाराह्विमीनाः,
ग्रामा ग्राम्या मनुजपशवः पादपा घासगुल्माः ।
भूमिर्ग्रावा वनगिरिगुहा ब्राह्मणाः घट्टवासाः
धन्या मान्या भगवति ! सदा सन्निधानाद्भवत्याः ॥ १२९ ॥

न मादृक् पापीयान्सकलजनतापी सुरसरित् !,
त्वया कश्चिल्लोके जननि ! गमितो मुक्तिपदवीम् ।
विहायाहङ्कारं दृढपरिकरा स्यास्त्वमधुना,
अयं मात ! "नारायणपति"—समुद्धार-विषयः (समयः) ॥ १३० ॥

रे चेतो ! भवतो निदेशवशतो नाकारि किञ्चिं मया,
पापेनाऽपि न यत्कृतं प्रियसखे ! तत्कारितोऽहन्त्वया ।
याचे सम्प्रति मित्र ! मे शृणु वचः श्रुत्वा समाधीयतां
गङ्गावारितरङ्गसङ्गमसुखं स्वाङ्गेऽन्तरङ्गीयताम् ॥ १३१ ॥

श्रीशन्तनोस्स्त्री मम शं तनोतु,
तनोः कृतघ्नस्य जघन्यवृत्तेः ।

भीष्मप्रसूर्जह्नुसुता द्युसिन्धुः,
सिन्धोः प्रिया (समा) सेतुमतीह काश्याम् ॥१३२॥
नाहं समीहे नृपतित्वमम्ब ! द्विजेश्वरत्वन्न विशां पतित्वम् ।
इच्छामि नौकातरणे पटुत्वं, सुधीवरत्वं त्वयि धीवरत्वम् ॥ १३३ ॥
सुरापगे ! पापनगस्य वज्रं, दुःखद्रुमाणां कठिनं कुठारम्
अनिच्छयाऽप्यम्ब ! तवाम्बु लग्नं, दहत्यघान्यग्निशिखेव सद्यः ॥१३४॥
आपद्दारा देवागारा भूविस्तारा लोकाऽऽसारा,
पारावाराऽऽधाराऽधारा स्वस्सञ्चाराऽपाराऽऽपारा !
काशीस्था कोदण्डाकारा भक्तोद्धारा शुद्धाचारा
पापाहारा सत्संसारा चिद्व्यापारा श्रीगङ्गा स्ते (स्ताम्) ॥ १३५ ॥

धन्या हरिद्वारपुरी सुरम्या,
ततश्च धन्यो भुवि तीर्थराजः ।
तस्मान्महाधन्यतरो ऽङ्घ्रिसङ्ग-
स्त्वद्दर्शनाद्धन्यतमा वयञ्च ॥ १३६ ॥
या चक्रपाणेश्चरणाब्जजाता,
श्रीचन्द्रमौलेश्च जटाचरा या ।
भुजैश्चतुर्भिश्चतुरोऽपवर्गा-
श्चतुर्युगे सा चतुरा ददाति (तु) ॥ १३७ ॥
यस्यां शवस्थः किल वायसोऽपि,
मत्वा तृणं वासवराज-(ज्य) लक्ष्मीम् ।
एकेन नेत्रेण सहस्रनेत्रं,
हसत्यसौ नेत्रविदारणोत्कः ॥ १३८ ॥

त्वद्रूपाः सकलस्त्रियस्त्रिभुवने मत्वाथ भीष्मोऽष्टमः
पुत्रस्तेऽभवदेक एव जगतीस्थो ब्रह्मचर्यव्रतः ।
गङ्गापुत्रपदं गता द्विजवरा घट्टस्थिता ये तव
ते सर्वे खलु पूजिता अपि तथा नो भान्ति गङ्गे ! कथम् ॥ १३९ ॥
विपत्तिर्विश्रान्ता सकलसुखसम्पत्तिरनिशं,
समायाता मात ! विगलित इतो दुःखनिचयः ।
वि (प्र) वृद्धं सौभाग्यं निखिलनिधयस्तद्गृहगताः,
लुठत्यम्ब ! स्वैरं जगति करुणायास्तव फलम् ॥ १४० ॥

त्रिभुवने भुवनं तव शोभते, निखिलजीवसुजीवनजीवने !
अमृतवाहिनि ! देहमृतं पदं, यदि मृतो वनजाद्यवने वने ॥ १४१ ॥
पापहारि देवि ! वारि, को नरो न ते पिवेत् ।
तीर्थवासनां विहाय, त्वत्तटीकुटीं श्रयेत् ॥ १४२ ॥
मा कुरु शङ्कां विहर यथेच्छं,
स्वर्गधुनी प्रवहति जलमच्छम् ।
केवलदर्शनतो ऽघविदारा,
जयति सदा गङ्गामृतधारा ॥ १४३ ॥
विचार्याचार्याणां वचनमधुना कोविदवरो,
व्यवस्थामास्थायां प्रकटयतु सत्स्वस्थमनसा ।
कलावत्याः साक्षा–(काश्यां) दमरपुरनद्याः शुचिजलं
कलप्राप्तं पेयं कलिकलुषनाशाय न कथम् ॥ १४४ ॥
पूता मद्गीरपि तव गुणैर्यत्तमद्य लब्ध्वा,
स्नानाद्धन्या तनुरघमयी चिन्तया चित्तवृत्तिः ।
शुद्धिः सर्वा भवति जगति त्वज्जलेनैव तस्मात्,
पानीयन्ते कलिकलगतं पीतमोक्षप्रदं स्यात् ॥ १४५ ॥
"रामानन्द" सुधीश्वरेण बहुभिः स्तोत्रैःस्तुता या भृशं,
तद्वत्पण्डित "चन्द्रशेखर" वचो यां सेवतेऽहर्निशम् ।
तेषां वंशसमुद्भवेन च मया यद्वालिशेनोच्यते,
तन्क्लिष्टं वचनं भवेत्तव मुदे त्वं विश्वमाता यतः ॥ १४६ ॥
मात ! स्तावक-संस्तवे निगदितं ज्ञानादथाज्ञानतः,
सत्यं वाप्युचितं वृथाप्यनुचितं योग्यन्त्वयोग्यं वचः ।
तत्सर्वं मम साहसं नगसुते ! पापात्मनो दुस्सहं,
बुध्वा दुष्टसुतेरि (शिशूरि) तं करुणया दृष्ट्या क्षमस्वाधुना ॥१४७॥
मद्वाणि ! तुभ्यं करवाणि मूर्द्ध्ना,
महाप्रमाणैर्गुणितान्प्रणामान् ।
कल्याणि ! गीर्वाणतरङ्गिणीस्था,
निर्वाणविश्राणनतत्परा स्याः ॥ १४८ ॥
स्तुति स्वरूपा स्वयमेव गङ्गा,
यमादिनिन्दा यमुना विमाता ।

प्रच्छन्नधारा (वाहा) च सरस्वती मे,
कुर्यात्प्रयागं शतकं त्वदीयम् ॥ १४९ ॥
सप्तीष्वंकेन्दु (१९५७) वर्षे गतकलियुगसन्धौ नमस्ये नभस्ये,
मासे पक्षे वलक्षे कुजदिवसयुते सतृतीयातिथौ च ।
रामापत्योऽथ "नारायणपति"-धरणीदैवतः काशिकायां
श्रीमद्गङ्गा जनन्याश्शतकमरचयत्प्रीतयेऽस्या भवेत्तत् ॥ १५० ॥
श्रीगङ्गा-सार्द्धशतकं, नारायणपतीरितम् शुभम् ।
समाप्तं तत्प्रसादेन, तस्या एव समर्पितम् ॥ १५१ ॥

शुभम्भवतु सर्वेषाम् ।

श्री कृष्ण-स्मृतिः ।

ले०—पाण्डेय श्री कुसुमाकरशर्मा साहित्याचार्य्यः ।
(आयुर्वेद महाविद्यालय-पटना)

स्तुत्यं पुराणपुरुषं जगदव्ययं तं,
पीताम्बरं घननिभं शशिसूर्य्यनेत्रम् ।
वंशीविभूषितकरं श्रितनीप-वृक्षं,
हृष्टं नमामि मनसा विभुकृष्णचन्द्रम् ॥ १ ॥
श्रीवत्सलाञ्छन ! विभो ! करुणावतार !
प्रख्याऽस्ति दुःखदलनाथ तव प्रभूतिः ।
गीतावचः स्मरसि किं न "यदा यदेति"
स्यात्ते कदानु जतनं खलु भारतेऽत्र ? ॥ २ ॥
दुर्दान्त-कैटभचमूर्विनिहत्य पूर्वं,
श्रीकृष्णचन्द्र ! विहिता ह्यभया धरित्री ।
वर्णाश्च कर्मनिरताः सुखिनोऽप्यजस्रं,
वैधव्यदुःखरहिताः प्रमदा बभूवुः ॥ ३ ॥
कालेऽधुना व्रजति निम्नपदं द्विजाति,—
नंष्टा स्वधर्मसरणिः खलु भारतीया ।
यद्दमादिरोगपरिवृद्धिरतो नितान्तं,
मर्त्यस्तथापि न विमुञ्चति नेत्रमुद्राम् ॥ ४ ॥

हिन्दूसमाज-विहित-क्रयविक्रयाणां,
बैधव्यदुःखपरिमर्दित–सुन्दरीणाम् ।
हा ! हन्त !! हन्त !!! कुदशां प्रविलोक्य तासां,
दीर्णा धराऽस्ति, करुणाकर ! कश्च यत्नः ? ॥५॥

वृक्षाः समृद्ध-फलपुष्पभराः; स्म यत्र,
गावश्चरन्ति विपिनेऽपि, न हिंस्रभीतिः ।
य-कार्य्य-कुविधिः प्रसृतो न बन्धौ,
सत्सङ्गति निखिलकार्य्य-सुसाधिकासीत् ॥६॥

जाता दिवं समधिकाः खलु भारतीया,
दुग्धं विना कथय माधव ! हाऽसि कुत्र ?
पुत्रः प्रहन्ति लगुडेन प्रसूं नृशंसो,
द्रष्टुं कथं प्रतिदिनं कलुषं समर्थः ? ॥-॥

—— :*: ——

"काशीस्तवः" ।

ले०—'शास्त्री' प्राणजीवन बी० जोशी (कच्छी) काव्यतीर्थः,

पावयन्ती जगत्पूतमात्मानमभिनन्दति ;
यदङ्गसङ्गतो गङ्गा सा काशी कस्य न प्रियाः ॥१॥

विश्वेशं सेवते भिक्षादानव्याजेन चाऽन्नदा
विन्दतीवात्मनीनं तत्सा काशी कस्य न प्रिया ॥ २ ॥

अघौघो ध्वंसते योगात्सुपथं गाह्यते च ना,
सत्सेवेव फलत्यर्थं सा काशी कस्य न प्रिया ॥ ३ ॥

भवबन्धापहर्त्री च प्रसूतिर्ब्रह्मवर्चसः
शरण्या वेदधिव सा काशी कस्य न प्रिया ॥ ४ ॥

"वाग्देवी" यत्र सेविभ्यो वितरन्ती शुभं फलम्
भजते न कदर्यत्वं सा काशी कस्य न प्रिया ॥ ५ ॥

प्राच्यप्रतीच्यविद्यानामालयो विश्वविश्रुतः
विभाति भारते भव्या, सा काशी कस्य न प्रिया ॥ ६ ॥

विबुधेन्द्रमृगेन्द्राणां चरतां शास्त्रवर्त्मसु
विद्यारण्यमभीकं सत्सा काशी कस्य न प्रिया ॥ ७ ॥

गङ्गापयश्चलत्फेनैर्हसन्तीवाऽमरावतीम्
सम्पदादिगुणैराढ्या सा काशी कस्य न प्रिया ॥ ८ ॥
तडित्वद्भिर्लपन्तीव यत्प्रासादा नभःस्पृशः
स्पर्द्धमाना लसत्कान्ताः सा काशी कस्य न प्रिया ॥ ९ ॥
शिवः सपरिवारोऽस्यामिति स्वं सार्थमीक्षते
निर्माणपाटवे स्रष्टा, सा काशी कस्य न प्रिया ॥ १० ॥
उशन्ति जन्म यत्र सूरयोऽपि मुक्तिहेतुकम्
महाजनप्रसूरियं शिवाय सेविनां सदा ॥ ११ ॥
यदम्बुपानमीप्सितं यदीयदर्शनं तथा
पदं तयोर्नमामि जह्नुजामहेशयोरिमाम् ॥ १२ ॥
वीचीनिचयसंश्लेषैश्चुम्बनैः कोटराम्बुभिः
गायतीव गुणान् गङ्गा यस्याः, कल्लोलशब्दितैः ॥ १३ ॥
साध्यते यन्निवासेन पुरुषार्थचतुष्टयम्
रजस्तमःपरं धाम सदाऽऽसेव्यमुपास्महे ॥ १४ ॥
काशीस्तवोऽयं रचितः प्राणजीवनशास्त्रिणा
कुसुमाञ्जलिवदीशत्पादयोरुपदायताम् ॥ १५ ॥

——:०:——

वैदिकाचारविचारः ।

(तत्र पिशितविशेषाशनाधिकारः)

पण्डित सम्राजः श्रीपञ्चानन तर्करत्न महोदयाः (प्रधान सम्पादकाः)

प्रणम्य वेदपुरुषं वेदाचारे कुतर्किणाम्
दुर्नयः क्षिप्यते क्षिप्रं श्रीपञ्चाननशर्म्मणा ।

गोमांसाशनं वर्णाश्रमिक्रियमाणतया वेदबोधितं न वेति विप्रतिपत्तिः, तत्र विजातीयप्रत्ययनेयबुद्धीनां नवीनानां तद्गुरूणाञ्च प्रतीच्यानां भावकोटिः तथाहि अथर्ववेदे तृतीयकाण्डे अशीतितमसूक्तमध्ये 'सं वो मनांसि सव्रताः' इति पञ्चमादिमन्त्रेण त्रिवर्षवत्सिकाया गोः पिशिताशनमित्यादि सायणीयभाष्ये कौशिक सूत्रं प्रमाणतयोपन्यस्तं त्रिहायण्या वत्सतर्य्याः शुक्त्यानि पिशितान्याशयतीति (कौ० २, ३) षष्ठ काण्डे चतुःषष्टितम सूक्तस्योपक्रमभाष्ये सायणाचार्य्यैरुक्तम् 'त्रिवर्ष देशीयाया वत्सतर्य्या मांस विशेषम् अनेन तृचेन (संजानीध्वमित्यादिना) संपात्याभिमन्त्र्याशयेत् । त्रिहायण्या वत्सतर्य्याः शुक्त्यानिपिशितान्याशयतीति, कौशिकसूत्रञ्च प्रमाणमुद्भृ-

तम् अस्मिन्नेव काण्डे चतुःसप्ततसूक्ते प्रथमं तृचस्य (इह यातु वरुण इत्यादेः) द्वितीयतृचस्य (सं वः पृच्यन्ताम् इत्यादेः) अव्यवहितोक्तस्य 'सं जानीध्वम्' इत्यादेरिव विनियोगः सायणेनोक्तः, तथा च गोपिशिताशनमपि तत्र प्राप्तम्। अपि च, पञ्चमकाण्डे अष्टादशसूक्ते 'मा ब्राह्मणस्य राजन्य गां जिघत्सो अनाद्याम्' इत्यादि मंत्रैः 'ब्राह्मणगवी अनाद्या' इत्युपदिशद्भिः शेष गवीनाम् अदनम् अनुमततया बोधितम्। गोमेधयज्ञविधानपराणि वेदान्तान्त राण्यपि प्रमाणतया तथोपस्थापयितुं शक्यन्ते। सुविदितञ्च साहित्यरसिकानां महाकविभवभूतेरुत्तररामचरिते महर्षेर्वसिष्ठस्यानिवृत्तमांसतया वत्सतरी-भक्षणसमर्थनं मधुपर्के तद्वधवार्त्ताघोषणं च। भवभूतेः परस्ताच्च सम्मिलि-तैर्विद्वद्भिः कलिवर्ज्यानि कर्म्माणि निरूपितानि, जैन-बौद्धाक्षेपं लोकपरिगृ हीतं परिजिहीर्षमाणैः। तदेव चोपपुराणे वर्णितं कलेरादावेति; भ्रमजनक वचनोपन्यासेन, अज्ञा तावज्जनता ब्राह्मणगणवचनं वेदवदसंशयं मन्यते कलियुगस्यारम्भादेव निषिद्धानि कर्म्माणीमानीति। 'पूर्वयुगे च आलब्धानां गवां पुनरुज्जीवनसामर्थ्यमासीद्द्विजामतः पुनरुज्जीवनेन यज्ञेषु गवालम्भनं न प्रत्य वायाय अकल्पत। तत्सामर्थ्यनाशात् प्रभृति—तन्निवारणम्' इति श्रीचैतन्यदेवो-ऽप्यभाषत, परमिदमपि ब्राह्मणकल्पनानां विजृम्भितमेव, पुराणेतिहासेष्वनुपल-म्भात् रन्तिदेव राजगृहे ब्राह्मणानां गोमांसभोजनस्य महाभारतादावुपलम्भाच्च। भ्रमगृहीतचेतसश्च वर्णाश्रमिणो गोवधं गोमांसं परितत्यजुः, नवागतविजेतृ-जवनजातिविद्वेषश्चास्य सार्वत्रिक दृढिमानमानिनाय, तस्मात् गोमांसभोजन-निवृत्तिर्वर्णाश्रमिणां न वैदिकाचारो न वा स्मार्त्ताचारः, प्रत्युत तद्भोजनमेव वेदादिविहितम्। कलिवर्ज्यप्रकरणं च पूर्वैरपि नादृतम् कलिवर्ज्येषु अन्यतमोऽनुलोमाविवाहः महाकविबाणभट्टेन हर्षचरिते स्वीय पारशव भ्रातृतया सुषेण चन्द्रसेनयोराख्यामुल्लिख्य स्वपितुः शूद्रा विवाहो न केवलं निःसंकोचम् अपितु सगौरवमावेदितः। अनुलोमाविवाहस्य कलि-वर्ज्यतया अकर्तव्यत्वादरे कथं नामयितुः शूद्राविवाहं शास्त्रदर्शी बाणभट्टः प्रख्यापयेत्। मृच्छकटिक प्रकरणरचयितृत्वेनोक्तस्य राज्ञः शूद्रकस्याश्वमेधयज्ञः कथं नाम सगौरव मुद्घोष्येत, द्वितीयचन्द्रगुप्तस्याश्वमेधयज्ञप्रमाणं च देदीप्येत, यतोऽश्वमेधोऽपि गवालम्भवत् कलौ वर्ज्यनीयत्वेन व्यपदिश्यते। स्मृतिवचनतया च प्रमाणीक्रियते (अश्वमेधं गवालम्भं सन्यासं पलपैत्रिकम्। देवरेण सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्चविवर्ज्जयेदिति। तस्माद् वचनानीमानि देव-गिरिराजमन्त्रिणो हेमाद्रेः किञ्चित्पूर्वं कलिवर्ज्यप्रकरणमुपपुराणवचनरूपेण

स्मृतिनाम्ना च ब्राह्मणैरेव प्रकाशितं न तु श्रुतिस्मृत्योर्वास्तवः सम्बन्धस्तत्र कश्चिदस्ति । सत्येवं गोमांस-भोजनं न केवलं वैदिककाले, किं तर्हि—स्मृतिकर्त्तृपुराणकर्त्तॄणामृषीणामपि काले शिष्टपरिगृहीतमासीत् वेदबोधितत्वात्तस्येति ।

अत्र ब्रूमः गोमांसाशनं वर्णाश्रमिक्रियमाणतया न वेदबोधितमिति, तन्मांसस्य तद्धननाधीनतया तद्धननस्य च वेदप्रसिद्धतदीयनामत एव प्रतिषेधप्राप्तेः, तच्च नाम 'अघ्न्य' इति वृषभस्य, 'अघ्न्या' इति गोरसकृदेव वेदेषूदलेखि, यस्य खल्वथर्ववेदस्य प्रमाणेन गोमांस-भोजनं वेदबोधितमुच्यते तत्रापि नवमकाण्डे चतुर्थसूक्ते सप्तदशमन्त्रः—'शृङ्गाभ्यां रक्ष ऋषत्यवर्त्तिं हन्ति चक्षुषा शृणोति भद्रं कर्णाभ्यां गवां यः पतिरघ्न्यः ।' इति ।

चतुर्दशकाण्डे द्वितीयसूक्ते षोड़शमन्त्रे "योक्त्राणि मुञ्चत । माdुष्कृतौ व्येनसावघ्न्यौ" पुनरष्टादशकाण्डे चतुर्थसूक्ते एकानपञ्चाशमन्त्रे "अस्मादेतमघ्न्यौ" ।

हे अघ्न्यौ अहन्तव्यौ इति प्रकृतिप्रत्ययार्थमुक्त्वा प्रसिद्धनामोक्तं सायणाचार्येण, हे वृषभाविति; तृतीयकाण्डे त्रिंशसूक्ते प्रथममन्त्रे "वत्सं जातमिवाघ्न्याः" ।

अघ्न्या गोनामैतत् । अहन्तव्या इति प्रकृतिप्रत्ययार्थाभिधानम् रूढ्यर्थश्च गाव इति तात्पर्यकं सायणभाष्यम् ।

तत्र षष्ठकाण्डेकनवतितमसूक्तद्वितीय-मन्त्रे, ऋग्वेददशममण्डलषष्टितमसूक्ते एकादश्यामृचि च 'नीचीनमघ्न्या दुहे' ।

अघ्न्या गोनामैतदिति आथर्वणभाष्ये सायणः । अघ्न्या अहननीया गौरिति च ऋग्वेदभाष्ये ।

"हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूनाम् । वत्समिच्छन्ती प्रणसाभ्यागात् दुहामश्विभ्यां पयो अघ्न्येयं" (ऋग्वेदे १मं १६४ सू० २७ मन्त्रः) अघ्न्या गोनामैतदिति तद्भाष्ये सायणः ।

इत्यादीनि बहूनि प्रमाणानि 'अघ्न्या' इति गोनाम्नि वर्त्तन्ते । अपि च वत्सतर्य्याः पिशिताशने यत्प्रमाणमुपदर्शितम् तदपि न वैदिकं, किन्तु कौशिकसूत्रमूलम् । कौशिकसूत्रन्तु स्मृतिरेव तद्विनियुक्तवेदमन्त्रः पुनर्न गोमांसाशनं बोधयति ।

यत्पुनरुक्तं "मा ब्राह्मणस्य राजन्य गां जिघत्सो अनाद्याम्" इति तदपि मन्त्रस्वरूपपर्य्यालोचनयास्मत्पक्षमेव दृढीकरोति, दृश्यतां मन्त्रः कात्स्न्र्येन ।

"नैतां ते देवाददुर्नृपते अत्तवे । मा ब्राह्मणस्य राजन्य गां जिघत्सो अनाद्याम्।" इति ।

भो नृपते देवा एताम् अत्र निर्द्दिष्टां गामित्यर्थः, ते तुभ्यम् अत्तवे भक्षणाय न अददुः, अतः अनाद्यां गां राजन्य भो क्षत्रिय ब्राह्मणस्य मा जिघत्सः भक्षितुं मा एषीः, या सामान्यतया अनाद्या सा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणसम्बन्धिनी सती तव अदनेच्छाविषयो विशेषेण भक्षितुं नार्हति इत्यर्थः स्वरसतोऽवगम्यते ।

ब्राह्मणस्वामिका गौरनाद्येति यदि वेदोऽभिदध्यात् ब्राह्मणस्वामिकं पश्वन्तरं ब्राह्मणस्वामिकं व्रीहियवादिकं च राजन्येनाद्यमित्यर्थतः पर्यवस्येत् अन्यथा गामिति व्यर्थं स्यात् । ननु भवतु गोभिन्नं ब्राह्मणस्वामिकं पश्वन्तरादिकं क्षत्रियेणाद्यमेवेति चेत् बलवता दुर्बलस्य पीडनं क्षत्रियेण ब्राह्मणस्याजमेषादिहरणं शस्यहरणं च वेदबोधितमबाधं प्रसज्येत । न चैतद् युज्यते भगवती हि श्रुतिः प्रतिषेधत्यधर्म्मं प्रवर्त्तयति च धर्म्ममिति, भवदुक्तार्थकश्चेन्मन्त्रोऽसौ प्रकारान्तरेणाधर्म्ममेव प्रवर्तयेत् । तस्मात्मदुपदर्शित एवार्थो मन्त्रस्य युक्तः, तेन च गोमांसस्य अभक्ष्यत्वं लभ्यते ब्राह्मणस्य गोभक्षणन्तु गुरुतराय पापाय, अत एव स्मृति-कर्त्तारो महर्षयो ब्राह्मणस्वामिकगोवधे प्रायश्चित्ताधिक्यमाहुः, नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचिदिति युक्तया तद्भक्षणस्य तद्वधनैयत्यात् ।

यदि नाम कौशिकसूत्रमेवाथर्वणिककर्म्मणि प्रमाणमिति कृत्वा स्मृतिस्वरूपमपि विनियोगं विदधत् चिरन्तनवैदिकाचारमनुमापयतीत्युच्यते तथापि आथर्वणिक—कर्म्मस्वरूपविचारणायां गोमांसभक्षणं वर्णाश्रमिक्रियमाणतया वेदबोधितमिति न शक्यते निर्णेतुम्, तथाह्याथर्वणं कर्म्म द्विविधम् ऐहिकेष्टमात्रानुबन्धि स्वर्गाद्यनुबन्धि च; तत्राद्यं लोकवेदविरुद्धमपि ऐहिकार्थैषूत्कटरागवतां वा क्रियाविशेषस्य पञ्चमजातिसाधारणतया तद्विधाधिकारिणां वा कर्त्तव्यतया प्रतिपादितम्, यथा गोपुष्टिकामः 'संवोगोष्ठेन) ३।१४।१)' गृष्टेः पीयूषं श्लेष्ममिश्रितम् अश्नाति (कौशिकसूत्रं ३।२) गृष्टिः सकृत् प्रसूता गौः, पीयूषं नवं पयः । श्लेष्मा शिंघाणमिति ख्यातं नासिकामलम्, धातुरूपस्य श्लेष्मणो दुग्धेन मिश्रणासम्भवात् । एतेन नासिकामलपानं वर्णाश्रमिक्रियमाणतया वेदबोधिताचारत्वेन तदानीं स्थितमिति न सम्भाव्यम्, यथा वा 'ऋधङ्मन्त्रः' 'तदिदास' इति

(५।१।२) ऋतुमत्याः स्त्रिया अङ्गुलिभ्यां लोहितम्' (कौ० ३।५) इति सूत्रेण पुष्टिकर्म्मसु आभ्यां सूक्ताभ्यां मृतुमत्याः स्त्रिया लोहितं रसमिश्रितं कृत्वा सम्पात्याभिमन्त्र्य प्रादेशिनीमध्यमाङ्गुलिभ्यां प्राश्नीयादित्यर्थकेन प्राप्तम् ऋतुशोणितपानं वेदबोधितसदाचाररूपतया तदानीं स्थितमिति न सम्भाव्यम्, यथा वा सप्तग्रामलाभकर्म्मणि सम्वत्सरं ब्रह्मचर्य्यं कृत्वा ततो मैथुनं कृत्वा तदुत्पन्नं रेतस्तण्डुलमिश्रं कृत्वा सम्पात्याभिमन्त्र्याश्नीयादित्यर्थकेन 'सम्वत्सरं स्त्रियमनुपेत्य शुक्त्यां रेत आनीय तण्डुलमिश्रम्' इति कौशिकसूत्रेण (कौ० ३ ५) रेतःप्राशनं वेदबोधितसदाचाररूपतया तदानीं स्थितमिति न सम्भाव्यम्, किं तर्हि रोगविशेषे अङ्गविशेषच्छेदनमिव, दक्षिणहस्तच्छेदे वामहस्तेनाचमनमिव क्वाचित्का इमे प्रयोगा न खल्वाचारसज्ञां लब्धुमर्हन्ति। ऐहिकार्थलालसाहतानां वा पंचममानवविशेषाणां वा ऋतुशोणितपानरेतःप्राशनवद् वत्सतरीमांसाशनं वेदितव्यम्। न पुनरस्य वर्णाश्रमिक्रियमाणवेदबोधिताचाररूपत्वम्—यतः माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः। प्रणुवोचं चिकितुषे जनाय मागामनागामदितिं वधिष्ट। ऋग्वेदाष्टममण्डलस्यनवतितमसूक्तपंचदशमन्त्रेण स्पष्टतया प्रतिषिद्धो गोबधः। अपि च सामस्य कर्म्मणि वत्सतरीपिशिताशनं कर्तव्यानामन्यतमत्वेन परिगणितं सूत्रकारेण एकग्रामवासिनां सर्वेषां मनुष्याणामैकमत्यसम्पादनायापीदं कर्म्म क्रियते 'ग्रामं परिहृत्य मध्ये सम्पातयेत इति कौशिकसूत्रात् (कौ० २, ३) कृत्स्नस्य ग्रामस्य सांमनस्ये जनयितव्ये सम्पातितोदकुम्भनिनयनं ग्राममध्ये कर्तव्यम्। तेन ग्रामसांमनस्यं लभ्यते। अत एव सायणाचार्य्येण सांमनुष्यमितीदमुक्तम् "सांमनुष्यम्—मिथः संप्रीतियुक्ताः मनुष्याः तैर्निर्वर्तितं सांमनुष्यम्" यदि च "सहृदयं सांमनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः अन्योऽन्यमभिहर्यत वत्सं जातमिवाघ्न्याः (३-३०-१) मुद्रितमूलपाठो दृश्यते, तथापि सायणप्रामाण्यात् 'सहृदयं सांमनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः। अन्योन्यमभिहर्यत वत्सं जातमिवाघ्न्याः।" इत्ययं मूल पाठो भवितुं युक्तः। न चास्यैव मन्त्रस्य व्याख्यायाम् "अविद्वेषं विद्वेषाभावोपलक्षितम् सांमनस्यं कर्म्म कृणामि करोमि। कीदृशं तत् सांमनस्यं" इत्युक्तत्वात् मूले सांमनस्यमित्येव पाठ इति वाच्यम्, अविद्वेषमित्यस्यैव सांमनस्यमित्यर्थकतायास्तत्र सायणाचार्येण उक्तत्वात्, अत एव विद्वेषाभावोपलक्षितमिति तद्व्याख्याक्रमः, सांमनस्य-वाचक-शब्दसत्वे कथमुपलक्षिततया सांमनस्यम् अभिदध्यात्। विद्वेषाभावोपलक्षितमित्यस्यार्थान्तरपरत्वभ्रमेण केषाञ्चित्, पाठभ्रमात् मूलाशुद्धिरिति मन्यामहे, तदन्यथा सांमनुष्यमित्यस्य

अर्थनिर्देशे भाष्यासङ्गतिः स्यात् । मनुष्याश्च पञ्चविधाः "यथा यमाय हर्म्य मवयन् पञ्चमानवाः" । अथर्वणि १० काण्डे ४ सूक्तस्य ५ मन्त्रे निषाद पंचमाश्चत्वारो वर्णाः पंचजना इति यास्कः, तथा च सर्वमानवनिर्वर्त्तनीयं यत्कर्म्म तत्र कर्तृतया निषादानामप्यन्तर्भावात् गोमांसाशनं तेषां सम्भवदपि न वेदबोधित-सदाचाररूपतां भजते वर्णग्रहीतत्वेनानवधारणात् न च वैदिककर्म्मणां तत्साधारण्यं नास्तीति शङ्कनीयम्, यजनादि-शून्येऽभिमन्त्रित-द्रव्यग्रहणाद्यात्मके कर्म्मणि सर्वेषामधिकारप्राप्तेः, यथात्र तृतीयकाण्डचतुर्थानुवाक प्रथमसूक्तविनियोगे 'प्रातरग्निम्……' इति दधि मध्वाशयति कीलालमिश्रं क्षत्रियं कीलालमितरानिति कौशिकसूत्रं (कौ० २-३) व्याख्यातञ्चेदं सायणाचार्य्येण "अनेन सूक्तेन दधिमधुना संपात्याभिमन्त्र्य वर्चस्कामं ब्राह्मणमाशयेत् क्षत्रियन्तु दधिमधुमिश्रमन्नमाशयेत् वैश्यादिकन्तु केवलमन्नमाशयेदिति । कौशिक-सूत्रस्थस्य इतरानिति पदस्य वैश्यादिकानित्यर्थः, तेन वैश्यशूद्र-निषादानां लाभः, अन्यथा बहुवचनं नोपपद्येत, क्षत्रियमित्येकवचननिर्देशेन जातेरेव प्रक्रमात् ।

किंच कौशिकेनैव पूर्वर्षिसंवादमुपन्यस्य लोहिताशनं ब्राह्मणेनाकरणीयमित्युपपादयता पिशिताशनं सर्वसाधारणमिति भ्रमो निराकृतः । लोहितसम्पर्करहितस्य पिशितस्यासम्भवात् । तथाहि "अकुशलं यो ब्राह्मणो लोहितमश्नीयादिति गार्ग्यः, उक्तं (कौशीतकी ब्राह्मणग्रन्थे प्रागुक्तम्) लोम सर्वैराप्लावयति अवसिञ्चति" इति (कौ० २,४) येषामन्यतमस्य लोहिताशनं प्राप्तम्, तेषु छागस्य प्रवेशेऽपि ब्राह्मणस्य तच्च प्रतिषिद्धम्, एतेन प्रकारेण ज्ञायते यद् यस्याभक्ष्यम् ऐहिकार्थसाधनमपि तत् तेन परिवर्ज्जनीयम् । गोवधस्य स्पष्टं प्रतिषेधात् गोरभक्ष्यतया तत्रोक्तत्वाच्च पापभीरुभिर्न तन्मांसं भक्षणीयम् वर्च्चस्यमपि लोहितं यथा ब्राह्मणेनेति कौशिकादीनामाथर्वणिकसूत्रकृतामाशयः ।

यच्च महाकविभवभूतेर्वचनं प्रमाणतयोपन्यस्तं तदपि सङ्कटा ह्याहिताग्नीनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता" इति वचनान्तरवत् तस्य बौद्धवाददूषितमतितामेव प्रमाणयति । यतो मधुपर्के गोदानस्य विहितत्वेऽपि तस्य हिंसनन्तु न श्रुति-सम्मतम्, विनियोगेन मन्त्रलिंगेन च तथैवावगमात्–तथा हि "मधुपर्के उत्सृष्टां गामनयाभ्यागतोऽनुमन्त्रयेत । "सूयवसादिति प्रतिष्ठमानामिति" कौशिकसूत्रम् (कौ० १२,३) ऋक्च सूयवसाद् भगवती हि भूया अथा वयं भगवन्तः स्याम । अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती ।" (अथर्व ७।७३।११)

अस्या अर्थस्तु—हे अघ्न्ये अहननीये गौः सूयवसात् सूयवसं शोभन-तृणग्रासमदन्ती, भगवती धनवती भाग्यवती वा भूयाः। तासां पयसो धनत्वात् पयःप्रकर्षस्य भाग्यविशेषरूपत्वाद्वा, अथो अथ—अनन्तरं वयं भगवन्तः स्याम त्वत्प्रदत्तपयसा धनवन्तो वा त्वत्सेवया पुण्यवन्तो वा स्याम भूयास्म विश्वदानीं सर्वदा तृणम् अद्धि भक्षय आचरन्ती निर्बाधं सर्वतश्चरन्ती शुद्धमुदकं पिब। तस्मान् मधुपर्के गोवधस्य श्रुतिसम्मतत्वाभावात् तत्कल्पनं भवभूतेरयुक्तम्।

स्मृतौ मधुपर्के यद्गोनिर्वपनमुक्तं तदपि श्रुतिप्रामाण्यात् उत्सर्ज्जन-रूपम्, एवमेव स्मृतिशास्त्रपारद्रश्वानो मिताक्षराकृतः।

भवभूतिकृतमालतीमाधवप्रकरणपाठकैर्बौद्धपरिव्राजिकाचरितोत्कर्षकापा-लिकचरितापकर्षचित्रणञ्च न विस्मर्तव्यम्। यच्च कलिवर्ज्यप्रकरणस्य वाणभट्ट-कृत-पारशवभ्रातृवर्णनोल्लेखेनार्वाचीनत्वमुक्तं तदप्यपेशलम् "पारसीकाँस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना" इत्युक्तवतो वाणभट्टस्तुतकीर्तेर्महाकविकालिदासस्य "द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापि संग्रहः" इति कलिवर्ज्जनीयबोधक-वचनजातस्य परिज्ञानात् तत्प्रामाण्यावधारणाच्च प्राचीनत्वप्रतीतेः।

वाणभट्टपितुरनुलोमाविवाहं पर्य्युदस्तममन्यमानस्य यत्तदाचरणं तेन न वा फलं न वा प्रत्यवाय इति पर्य्युदासस्वरूपबोधेन स्वकुलस्यैश्वर्य्यवर्णन-परस्य वाणभट्टस्य पारशवभ्रातृनामनिर्द्देशो न कलिवर्ज्यप्रकरणस्यार्वाचीन-तामवज्ञेयतां वा सूचयति।

यच्च मृच्छकटिकप्रकरणप्रणेतृतया प्रसिद्धस्य महाराजशूद्रकस्य द्वितीयचन्द्रगुप्तस्य चाश्वमेधयज्ञानुष्ठानमुपन्यस्य कलिवर्ज्यप्रतिपादक वचनानामर्वाचीनत्वमुक्तम् तदपि न युक्तम्, यतो 'मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि' इति श्रुतिं प्रमाणीकृत्य अश्वमेधादिनिवर्त्तनस्य कलिवर्ज्ज्यप्रकरणोक्तस्य प्रतिषे-धरूपत्वं मन्यमानानां विदुषां मतेनैव तदनुष्ठानात्, हिंसा हि पुरुषस्य दोषमा वहयति क्रतोश्चोपकरिष्यति इति तत्सिद्धान्तात्। तथा च अनुलोमाविवाह-वदेवाश्वमेधो न पर्य्युदस्तः, किन्तु प्रतिषिद्धः, एकस्य कर्म्मणो वैधत्वे निषिद्धत्वे च तदाचरणे पुण्यपापयोः सम्भवेन पापस्य प्रायश्चित्तेन परिजिहीर्षतः पुण्यार्थि-नोऽश्वमेधप्रवृत्त्युपपत्तेः। अत एव हेमाद्रिस्वीकृतप्रामाण्यानां कलिवर्ज्ज्य बोधकवचनानां सत्यपि सर्वतः प्रामाण्यपरिग्रहे हेमाद्रेर्बहुकालपरवर्त्तिना जयपुरनगरप्रतिष्ठातुर्महाराजजयसिंहस्याश्वमेधयज्ञानुष्ठानमैतिहासिकैरुदाह्रिय-ते। गोमेधयज्ञनिवर्त्तनन्तु पर्य्युदासरूपतया प्रसज्यप्रतिषेधरूपतया

च सपिण्डाविवाहप्रतिषेधवद् बोद्धव्यम् । तन्मूलभूतमन्त्रश्च "मुग्धा देवा उत शुना यजन्तोत गोरङ्गैः पुरुधा यजन्त, य इमं यज्ञं मनसा चिकेत प्रणोवोच स्तमिहेह ब्रवः ।" (अथर्व० ७।५ सू० । ५) अत्र मुग्धत्वं पर्य्युदासलिङ्गम् गोरङ्गैरिति गोमेधस्याप्राप्तिः । मातारुद्राणामित्यादिप्रागुक्तमन्त्रः अघ्न्या इति अघ्न्य इति च गवोर्नामिनी प्रसज्यप्रतिषेधं गमयन्ति । यच्च तादृशयज्ञविधानं तत्श्रुतिद्वयप्रामाण्यानुरोधेन कलीतरपरतया समर्थितम् गोमांसाशनं तु क्वचिद-पि युगे धर्णाश्रमिक्रियमाणतया न वेदबोधितम् ।

चर्म्मण्वतीनद्युत्पत्तिबोधकस्मृतीनां रन्तिदेवगृहे ब्राह्मणकृतगोमांस-भक्षणस्मृतीनां च स्वार्थे प्रामाण्यतदभावयोरन्यतरस्याभ्युपगन्तव्यत्वेन प्रकृतेऽनुदाहरणीयत्वात् । तथा हि यदि नाम तत् स्वार्थे प्रमाणमभ्युप-गम्येत राज्ञो रन्तिदेवस्य लोकोत्तरत्वमवश्यमेव स्वीकरणीयम् , न यद्येवं तर्हि यज्ञालब्धपशुचर्म्मराशिक्लेदेन बहुयोजनव्यापिनी सरिदुत्पत्तुमर्हति तत्प्रभावेण भक्ष्यत्वम् अभक्ष्यस्यापि गोमांसस्येति रन्तिदेवप्रकर्षो न तदानी-न्तनसदाचाररूपतां गोमांसभक्षणस्य प्रमाणयति । अपि च तत्रैव-

"उपस्थिताश्च पशवः स्वयं यं संशितव्रतम् । बहवः स्वर्गमिच्छन्तो विधि वत्सत्रयाजिनम् ॥" इति महाभारतद्रोणपर्वणि ६५ अध्याये ४ श्लोकः । अस्या-र्थस्तु विधिवत् यज्ञशीलं रन्तिदेवं गवादयः पशवः स्वर्गं जिगमिषवः स्वस्वालम्भनं प्रार्थयामासुः । इदमपि रन्तिदेवस्य लोकत्तरत्वसिद्धेः सूचकम् । एवं सिद्धिमतः प्रभावात् अभक्ष्यस्य भक्ष्यतासम्पत्तिः न विस्मयमावहति । यदि चास्य स्वार्थे प्रामाण्यं नाङ्गीक्रियते रन्तिदेवस्य प्रकर्षपरत्वमेव नैतावता गोमांसभक्षणस्य ऐतिहासिकता सिद्धिः । यथा "वनस्पतयः सत्रमासत सर्पाः सत्रमासतेत्यादि श्रुते रपि न वनस्पत्यादीनाम् अग्निहोत्रानुष्ठानस्यैतिहासिकतासिद्धिस्तद्वत् ।

यतः "एतेऽन्त्यजाः समाख्याता ये चान्ये च गवाशनाः" इति व्याससंहिता-वचनं गवाशनानामन्त्यजत्वप्रतिपादकं ब्राह्मणानां गोमांसभोजनबोधकपुराण-वचनानां स्वार्थे प्रामाण्यं बाधते । तस्मात् कलिवर्ज्यबोधकवचनजातं यदि-मुनिकृतत्वेन भवद्भिर्नाभ्युपगम्यते तथापि निबन्धृवचनमिव श्रुतिद्वैधे स्मृतिद्वैधे वा तद्विरोधपरिहारावानुशिष्टं कथमुपेक्षन्ते ? तत्रापि तदर्थं काम्य-कर्म्मविशेषाणामेव संकोचः नत्वपूर्वस्य कस्यचित् प्रवर्त्तनं तत्रास्ति । काचिन्निवृत्तिः पर्य्युदासरूपा काचित् पर्य्युदासप्रसज्यप्रतिषेधोभयरूपा काचिच्च केवलप्रसज्यप्रतिषेधरूपा इत्येवं शिष्टाचारपरम्परैवात्र विशेषे

प्रमाणम् । यवनानां भारताधिकारात् पूर्वं बहुशताब्दीं यावत् भारतस्य सार्वभौमो राजा नासीत् कस्य तावदाज्ञया जनतया यवनद्वेषाद् गोमांसभोजनवैमुख्यं गृहीतम् इति विचारणीयं सुधीभिः । कथं वा धर्म्मशास्त्रनिषिद्धं यवनानां प्रिय-लशुन पलाण्डु भक्षणम् बहु जनपदवासिभिः प्रतिपन्नम् ? इत्यादि पर्य्यालोचनीयम् । अत एव कृत्स्नभारतवासिभिर्वर्णाश्रमिभिः यस्तत्तदाचारो निर्विवादं प्रतिपाल्यते तस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वमवश्यमभ्युपेयम् । अन्यथा मत्स्यादिभोजनतन्निवृत्त्योरिव प्रादेशिकत्वं स्यात् । अतः सिद्धान्तोऽयं आथर्वणिक कर्म्मबाहुल्यप्रतिष्ठादशाया-मैहिकार्थलालसजनस्वीकृतस्य पञ्चममानवमात्रकग्राह्यस्य वा गोपिशिताशन-स्य रजःशोणितपानरेतःप्राशनवत्, रोगविशेषशान्त्यर्थमङ्गविशेषावकर्तन-वच्च काचित्कप्रयोगविषयत्वेऽपि न वर्णाश्रमिक्रियमाणतया वेदबोधितत्व-मित्यभावकोटिरेव सिद्धान्तपक्ष इति सिद्धम् ।

ग्राहकेभ्यो निवेदनम् ।

'सूर्योदय'-ग्राहका नवीनाः प्राचीनाश्च प्रायः स्वीयां ग्राहकसंख्यां न लिखन्ति । एतेषां महानुभावानां सन्निधौ मया बहुवारं निवेदितम्—यत् ग्राहक-संख्या-लेखन-पुरस्सरं सति प्रयोजने श्रीमन्तः पत्रं लिखन्तु । परन्तु विषयेऽत्र कैरपि यथोचितं ध्यानं न दत्तम् । अतश्च पुनरपि निवेद्यते यद् ग्राहक-संख्या येषां स्मृतिपथं नायाति, प्राचीनाः "प्राचीनो" नवीनाश्च "नवीनः" इति निर्दिशन्तु । येन तेषां सर्वविधसौविध्यविधाने पत्रोत्तरदाने च त्वरा भवेत् । अन्यथा ग्राहक-पुस्तिकायामन्वेषणेन कार्यालयसमयस्य, कार्यसम्पादनविलम्बेन च पाठकानां हानिर्जायते । भूयो भूयः 'सूर्योदय' ग्राहकाणां दृष्टिपातोऽत्रावश्यकः ।

× × × ×

पत्रव्यवहारसंकेतरहितं पत्रम् ।

बहवः संस्कृतभाषाप्रणयिनो जनाः 'सूर्योदयस्य' आदर्शाङ्कस्य कृते वी० पी० प्रेषणार्थं च पत्रं प्रेषयन्ति, सुरभाषां प्रति स्वीयां परां प्रीतिं च प्रकटयन्ति । परन्तु कियन्तस्तत्र स्वपूर्णसंकेतं (ग्राम० पोस्ट० जिला) लेखनमपि विस्मरन्ति । अतश्च तेषां पत्रव्यवहारसंकेतविरहितं पत्रं लब्ध्वापि कार्यालयः, पत्रोत्तरदानेऽथ चादर्शाङ्क-(नमूना) प्रेषणे सर्वथाऽसमर्थोऽस्ति । सम्प्रति

एतादृशं पत्रं "मैलवरयु सूर्यनारायणमूर्त्तो कृष्णां पालम्" महाशयस्य अस्मत् कार्यालये वर्त्तते । अयं मद्रास प्रान्तीय इति अनुमीयते । समये समये वहूनि पत्राणि संकेतशून्यानि हस्ताक्षररहितानि च आगच्छन्ति । कृपया प्रेषक-महानुभावैः स्वीयः पूर्णसंकेतो लेखनीयः, इतिनिवेदनम् व्यवस्थापकस्य ।

संस्कृतशिक्षानुसन्धानसमितिः ।

श्रूयते युक्तप्रान्तीयशासकेन वर्तमानसंस्कृतशिक्षासम्बन्धे एकानुसन्धानसमितिः निर्मिता । या च अन्यभाषाशिक्षाप्रणालीमनुसरन्ती स्वमतं यथासमयं प्रकाशयिष्यति । समितौ निम्नलिखिता विद्वांसः सज्जना विद्यन्ते । डाक्टर भगवान् दासः (अध्यक्षः) महामहोपाध्यायः पण्डित प्रमथनाथ तर्कभूषणम्, पं० ए० चिन्नस्वामी शास्त्री, पण्डित गोपालशास्त्री (दर्शनकेशरी) पं० दयाशंकर पाठकः, डाक्टर मंगल देवशास्त्री (एम० ए० रजिस्ट्रार) पण्डित काशीरामशर्मा, एम० ए० भूतपूर्व इन्स्पेक्टर यू०पी० संस्कृतपाठशाला । प्रोफेसर वाबूलालत्रिपाठी, पं० सभापति उपाध्यायः (प्रधानाध्यापको विरला महाविद्यालयस्य) भगवानदीनमिश्रः (एम० एल० ए०) गुरुकुल कांगड़ी विद्यालयस्य कश्चन प्रतिनिधिः । युक्तप्रान्तीय संस्कृत पाठशालानां निरीक्षक (इन्स्पेक्टर) महोदयो मन्त्रिकार्यं विधास्यतीति ।

आयुर्वैदिक सोसायटी ।

श्री मुम्बई आयुर्वैदिक परिषदो (गोवर्धनभुवन डा० दशमुखलेन गिरगांव व्यंकरोड० बम्बई नं० ४) वार्षिकाधिवेशनं संजातं, तत्र नूतनवर्षस्य कार्यकर्तृणामधो निर्दिष्टं निर्वाचनं जातम् ।

अध्यक्षः वैद्य पं० हरिप्रपन्नमहाराजः,

१ उपाध्यक्षौ—वै० पं० यादवजी त्रिकमजी आचार्यः ।

२ पं० माधवप्रसाद जी सोलीसिटर एम० ए० एल० एल० वी०

एतदतिरिक्त-दशसदस्यानां निर्वाचनं जातम् । प्रभावशालिनां दशाऽऽध्यापकानां च नियुक्तिर्जाता । असमर्थ योग्य विंशतिच्छात्राणां प्रतिमासं पञ्च पञ्च रौप्यकाणि दातुं प्रवन्धो जातः ।

निवेदकः आयुर्वैदिक परिषन्मन्त्री—

(१) वैद्य विट्ठलप्रसादः, आयुर्वेदाचार्यः (२) वैद्य कन्हैयालाल शर्मा आयुर्वेदाचार्यश्च

पौराणिक चरित्रसमालोचनम् ।

निबन्धा—श्रीदीनानाथशर्म्मा शास्त्री सारस्वतः
(स० ध० कालेजोपाध्यक्षः, मुलतान)

[पाठकैः 'सूर्य्योदय'स्य एकादशद्वादशाब्दयोस्त्रयोदशाब्दीय कतिपयसंख्यासु च 'वेदपुराणयोरेकवाक्यता' इति मम ग्रन्थोंशतः प्रकाशितो दृष्टः स्यात् । अस्य प्रशंसा 'संस्कृतरत्नाकर' सम्पादकमहानुभावेन 'संस्कृतरत्नाकर' स्य ४ । ११ अङ्के कृता । एवं श्रीप० कालूरामशास्त्रि प० माधवाचार्य्य-शास्त्रिप्रभृतिभिरप्ययं ग्रन्थो मुक्तकण्ठं प्रशंसितः । अनेनैव क्रमेणाऽस्य 'सूर्य्योदये' प्रकाशने भूयिष्ठसमयो व्यतीतः स्यात्; पञ्चषशतपृष्ठात्मकत्वात् तस्य । अतोऽस्माभिर्निर्द्धारितं यत्—तस्माद् 'जन्मना वर्णव्यवस्था' 'मृतक श्राद्धम्' इत्यादयः सनातनधर्म्मस्य प्रसिद्धविषया उद्धृत्याऽत्र प्रकाश्येरन् । तत इतरे यथा कालं 'सूर्य्योदये' 'संस्कृतरत्नाकरः' जयपुर, 'संस्कृतम्—अयोध्या, 'मधुरवाणी—बेलगाम' 'श्री—श्रीनगर, प्रभृतिपत्रान्तरेष्वपि । तत्र 'जन्मना वर्णव्यवस्था' 'सूर्य्योदय'स्य चतुर्दशवर्षतः प्रकाश्येत । इदानीञ्च प्रियपाठकानामग्रे 'पौराणिकचरित्रसमालोचनं' समुपायनीकुर्म्मो यदाधारेण वादिनः पुराणानि जनतोपहास्यतां नयन्तीत्युक्त्वा प्रक्रम्यते स विषयः]

अद्यत्वे आर्यसामाजिकप्रभृतयो जनाः पुराणानि कलङ्कयितुं विविधाभिर्विधाभिः प्रवर्त्तन्ते, कलङ्कनेऽपि तैः कतिचिल्लाभा निर्द्धारिताः । प्रथमस्त्वयमेव लाभो यद्—अद्यत्वे एतादृक्षपुस्तकानां प्रकाशनेन दोषैकद्रष्ट्र्यां तथा मूर्खायाञ्च जनतायां तेषां विक्रये जाते स्वोदरदरीपूर्त्तिसाधनं धनं राशी भवति । अन्यश्च लाभोऽयं यद्—एतद्विषयकव्याख्यानेन मूर्खायाः परप्रत्ययनेयबुद्ध्याः, स्वय पुस्तकदर्शने समाधानचिन्तने च कुम्भकर्णस्याऽपि प्रपितामह्या जनताया उपरि शीघ्रं प्रभावो जाजायते; येन सा तत्सम्प्रदायाऽनुवर्त्तिनी भवति । इतश्च समाजादुपदेशकत्वोपायनादिकं प्राप्यते एव; येन स्वपरिवारपोषणाऽर्थं धनमेकत्र भवति । एतदेव च सर्व्वेणेष्यते । अथ च तेनैव सह सनातनधर्म्मस्याऽपि खण्डनं तन्मते जायते । खण्डनञ्च तेषां जीवनम् । खण्डनत्यागस्तु तेषां सम्प्रदाय प्रभावस्य अपसारकः ।

एते यानि कुचरित्राण्यवलम्ब्य पुराणानि कलङ्कयितुं चेष्टन्ते तेभ्यः कुचरित्रेभ्यस्ते स्वयं मुक्ता न भवन्ति । परन्तु लोकदृष्टित आत्मानं पातुं स्वपूर्व्वजानामेव कलङ्कने बद्धपरिकरा भवन्ति । कदाचित् पुरोभागिन इमे पौराणिक-सुचरित्राणि सर्व्वथोपेक्ष्य आपाततो दृश्यमानकुचरित्राणां जनतायां सुमहाप्रेम्णा वर्णनं कृत्वा

पुराणानि दुष्टानि साधयन्ति। वस्तुतो दोषैकदर्शिनाम् × एषां हार्दिकोऽभिसन्धिरयं + तिष्ठति यद्—वयमपीदृशाऽऽचरणाचरणे सर्व्वथा प्राप्तावकाशाः स्वतन्त्रा वा स्याम।

यदेमे इत्थं प्रोच्यन्ते यद्—अयि भोः! पुराणैर्येषां यादृंशि * चरित्राण्या-सामासुः; तादृंशि * प्रकाशितानि। एतेन पुराणानि कथं कुत्सितानि स्युः। पुराणेषु स्वार्थप्रवणस्याऽधार्म्मिकस्य दुर्य्योधनस्याऽपि चरितम्; तद्विरुद्धं परोपकारिण ⌣ पूर्णधर्म्मात्मनो युधिष्ठिरस्याऽपि चरित्रमङ्कितम्। पितृभक्तस्य रामस्याऽपि वर्ण्णनम्; पितु ⌣ कारागारे निवेशकस्य कंसस्याऽपि। कुम्भकर्ण्ण सदृक्षाणां मांसभक्षिणामपि वर्ण्णनम्; वाताऽम्बुपर्ण्णाशनानां मुनीनामपि। ध्रुवसदृशभक्तबालकानामपि कथा; असमञ्जस सदृक्षाणांकुमारप्रवाहकाणां बालकानामपि। सावित्री-सदृशसतीनामपि वर्ण्णनम्, असतीनामपि च।

यत्र नलयुधिष्ठिरादे ⌣ पौराणिकेतिहासेन धार्म्मिकता वीरता च दर्शिता; तत्रैव तद्दौर्ब्बल्य-प्रयुक्तद्यूतदेवनव्यसनमपि प्रतिपादितम्। यस्मिन् पौराणिकेतिहासे ब्राह्मण एव सर्व्वश्रेष्ठ ⌣ प्रतिपादितः; तस्मिन्नेवेतिहासे चतुर्व्वेदज्ञातु ⌣ कुकर्म्मणो ब्राह्मणस्य रावणस्य क्षत्रियरामद्वारा वधोऽपि तु प्रतिपादितः। तर्ह्यनेन पुराणानां कोऽपराधो जातः। यदीयचरित्रस्य यथा गुणदोषा बभूवुः; तथा पुराणेषु निदर्शिताः; एतेन तु पुराणानां सत्यपक्षपातिता निष्पक्षता च सिद्धा।

यदा वादिनामनेनोत्तरेण पराजयस्तन्मूलकमुखविवर्ण्णता च जञ्जन्यते; तर्हि ते पुनः स्वप्रश्नस्य शैलीमीषद् विपरिणमयन्ति। कथयन्ति च, नहि नहि। अस्माकं प्राचीनेषु पूर्व्वजेषु केऽपि नाऽऽसन् दोषाः। पुराणैरेव तेषु कलङ्का योजिता इति। तदा पुनर्वयं तान् पृच्छामो यद्—ब्रूत यूयम्। युष्माभिर्यस्य पूर्वजस्येतिहास ⌣ पुराणे ⌣ कलङ्कित ⌣ प्रोच्यते; स इतिहास ⌣ कुतः श्रुतो युष्माभिः? यदि पुराणत; तर्हि भवद्भिर्मन्तव्यं भवेद् यद्—यस्य यादृशं चरित्रमासामास, पुराणकारेण तत् तथैव निबद्धम्। अन्यथा पुराणेतिहासादतिरिक्तं भवत्पार्श्वे किं तत् प्रमाणं, येन भवन्त-स्तद्—व्यक्तेस्सत्तामेव साधयितुं प्रभूस्युः। यदि न किमपि प्रमाणान्तरम्; तर्ह्यन्ते भवद्भिः स्वयं मन्तव्यं भवेद् यत्—पुराणैस्तेषु दोषा नाऽऽरोपिताः, किन्तु तेषां यादृशचरित्रं ववृते; पुराणैस्तत् तथैव न्यबध्यत। शिष्टमवशिष्टा अस्माकं पूर्व्वजानां दोषा अथवा पुराणकथितकर्म्माणि, भवत्कथनानुसारं पापकर्म्माणि। तत्र भवतामेव सङ्कुचितायास्तथाऽल्पश्रुतयुक्ताया बुद्ध्या एवाऽयं दोषो यत् तस्यामयं स्थूलोऽपि पुराण-विषय⌣ प्रवेष्टुं न शक्नोति; न पुराणस्याऽत्र दोषः।

कानिचिद् एवंविधानि कर्म्माणि भवन्ति; यानि एकस्मै देशाय, एकस्मै कालाय, एकस्मै पात्राय, एकस्यै योनये, एकस्यै जात्यै, एकस्मै आश्रमाय, एकस्मै वयसे,

× दर्शिनाम्—अत्र निषिद्धव्यवधानाण्णत्वं न। + अभिसन्धिः पुंसि। * यादृंशि, तादृंशि, क्लीबे नुमनुस्वारश्च।

एकस्यामवस्थायां, शक्तौ, एकस्मिन् कुले, एकस्यां शाखायां, च दोषा भवन्ति, पापानि भवन्ति। तान्येव कर्म्माणि अन्यस्मै देशाय, अन्यस्मै कालाय, अन्यस्मै पात्राय, अन्यस्यै योनये, अन्यस्यै जात्यै, अन्यस्मै आश्रमाय, अन्यस्मिन् वयसि, अन्यस्यामवस्थायाम्, अशक्तौ, अन्यस्मिन् कुले, अन्यस्यां शाखायाञ्च, दोषा न भवन्ति। अत एव महाभारते शान्तिपर्व्वण्युक्तम्—

"स एव धर्म्मः सोऽधर्म्मो देशकाले प्रतिष्ठितः।
आदानमनृतं हिंसा धर्म्मो ह्यावस्थिकः स्मृतः" ३६।११

एतदुक्तम्भवति—आङ्गलदेशे रीतिरस्ति यत्—तत्र पुरुषाः परस्त्रीभिः सह सपारस्परिक शरीरसम्पर्कं नृत्यन्ति। काचित् स्त्री यमन्यपुरुषं नृत्यार्थं रोचयेत्; यदि स पुरुषो निषेधेत्, तर्हि निषेधकः पुरुषः परमोऽसभ्यो मन्यते। नृत्यभूमिश्चैतावच्छ्लक्ष्णा भवति यत्—नृत्यसमये चरणस्खलनमाशङ्क्यते। तदा प्रस्खलन्तीं स्त्रियं पुरुषः, प्रस्खलन्तं वा पुरुषं स्त्री आत्मन्यवलम्बेते। अधुना कथ्यतां यत्—किं भारते एवं-विधानं सभ्यताऽऽस्ते ? आहोस्विद् असभ्यता ? अधुनेदमेकमेव कर्म्म देशभिन्नतायां सभ्यतात्वम् असभ्यतात्वञ्च आचकलत्। कल्प्यतां यत्—आङ्गलानां कृपया यथाऽऽङ्ग्ली भाषा भारतीयानां, कुलभाषा जाता, 'कोट बूट हैट पैण्ट कालर टाई। करजन फैशन प्रभृतिस्तदीया वेषभूषाऽस्माकं सभ्यता सामग्री जाता। स्त्रीणामावरणप्रथाऽपगता। स्वस्त्रीणां पुरुषान्तरैः सार्द्धं 'कांग्रेस'स्य 'पिकटिङ्ग'ऽऽन्दोलने प्रेषणं लज्जावहं न मन्यते। अधुना ततोऽतिशय्य 'क्लबेषु' अन्यस्त्रीभिः करपीडनमपि सभ्यताऽभवत्। एवमग्रे क्रमशोऽन्यस्त्रीणां हस्ताववलम्ब्य सह नर्त्तनमपि सभ्यताऽभवेद् यदि; तर्हि वर्त्तमानानां वादिनां दृष्टाविदं दोषभूतमपि भाविसन्ततीनां दृष्टौ गुणो भविता। यदा च ता भाविसन्ततयो भवल्लिखितं स्त्र्यन्तरेण सह नृत्यं प्रति घृणासूचकमितिहासं पठेयुः; तदा ता भवदीयां मूर्खतां स्वकीयाञ्च सभ्यतामवभोत्स्यन्ते; नाऽत्र संशीतिः।

आङ्गलदेशे कस्यचित् सभ्यस्याऽऽगमने स्व-'हैट' स्याऽवतारणम् अभिवादनं मन्यते। परमस्मदीयदेशे कस्यचिन्मरणे तत्सम्बन्धिनोऽग्रे शोकप्रकाशनार्थं स्वशिरस्त्राणमवतार्य्यते। अस्मद्देशे उत्थाय मूत्रयतः कृते 'अब्राह्मणोऽयं य उत्तिष्ठन् मूत्रयति' इति पदवी उपहाररूपे वितीर्य्यते स्म; जलेन च शौचाऽकर्त्ता जनो मूर्खो मन्यते स्म, नग्नस्नानञ्चाऽसभ्यताऽवबुध्यते स्म; परमाङ्गलदेशे उत्थाय मूत्रणं 'द्वित्रैश्च कर्गलैः पश्चाद् गुदं संशोधयेद् बुधः। न करेण स्पृशेन्नीरं शीतकाले विशेषतः' इति 'नग्नः टीनटबे स्नायाद्' इति विधिश्च सभ्यता मन्यते। अस्मद्देशस्था अपि केचिद् एतत्प्रभाविता एतदादिकं सभ्यतायाश्चरमां काष्ठां मन्यन्ते। युक्तप्रान्ते पूर्वप्रदेशे वा, अन्यस्य महानसे प्रवेशो महानपराधः; पञ्चनदे एवं करणं नाऽपराधः॥ भारते यथा गलशोषस्य दूरीकरणार्थं दुग्धस्योपयोगः; तथाऽऽङ्गलदेशे स्वप्रकृतिस्थ-

तार्थं मद्यस्योपयोगः। अत्र तु मद्यस्योपयोगेन अचैतन्यप्रसङ्गः; तत्र तु अनेनैव चैतन्यं भवति।

एतेन सिद्धं यद्—भिन्न-भिन्न देशे एकमेव कर्म्म एकत्र दोषो भवति, अन्यत्र च गुणः। एकत्र असभ्यता, अपरत्र च सभ्यता। एकत्र पापम्, इतरत्र च पुण्यम्। अत्रोदाहरणानां न नैयून्यम्। तर्ह्युच्यतां यत्—किं कश्चिद् गुणदोषयोरेकमेव सम्पूर्णं लक्षणं निर्म्मातुमीष्टे? यदि निर्म्मिमीताऽपि, तर्हि तदीयमपवादशास्त्रमवश्यं निर्म्मातुमापतिष्यति। अतएव लौकिकानि कुत्सिताऽकुत्सितकर्म्माणि व्यवस्थापयितुं न शक्यानि। सर्वे मनुतनुजाः स्वाऽनुकूलानि कर्म्माणि सुकर्म्मत्वेन व्यपदिशन्ति। अतो लौकिकानि कर्म्माणि देशकालसमाजादिभेदेन सुकर्म्म-कुकर्म्मत्वाभ्यां व्यवस्थाप्यन्ते। नहि देशविशेषे सुकृत्यत्वेन मन्यमानं विधीयमानं वा कर्म्म देशान्तरे समाजान्तरे वा सुकर्म्म भवति कदाचित्। किं भूयसा—तस्मिन्नेव देशे समाजे च कालात्यये तदेव सुकर्म्म कुकर्म्म जायते।

अधुना कालः परीक्ष्यताम्। एकस्मिन् काले या वार्त्ता गुणतामस्प्राक्षीत्; सैव कालान्तरे दोषतां गाहते। अत्रेत्थमवसेयम्—सृष्ट्यारम्भाद्द्यतनकालतः पञ्चषवर्षपूर्व्वपर्य्यन्तं चाण्डालादीनां स्पर्शनं दोषो मन्यते स्म। स्पर्शनं तु दूरे, तैः सह सम्भाषणमपि प्रायश्चित्तावहं खलु मन्यते स्म। परन्तु अद्यत्वे स्पर्शनन्तु आस्ताम्, अद्य 'भङ्गी' कन्यया सह विवाहे कृते सति 'हिन्दी मिलापा'दि सुधारकपत्त्रेषु 'आदर्शविवाहः' इति शीर्षकं प्रकाश्यते। प्राचीनकाले सवर्णविवाहोऽविगीतो मेने। ततोऽसवर्णविवाहो ब्राह्मणस्य जात्यन्तरैः सह निकृष्टो मतोऽपीषद्निन्दितो मन्यते स्म। परन्तु ब्राह्मणस्य शूद्रया सह, तथा अधमवर्णस्य उच्चवर्णवता सह प्रतिलोमविवाहोऽत्यन्तनिन्दितो मन्यते स्म। अद्य तु उच्चवर्णीयस्य 'भङ्गी' प्रभृति जातीयबालिकया सह पाणिपीडनमादर्शविवाहो मन्यते। श्रीयुत गान्धिसदृशवैश्यस्य, स्वबालकस्य ब्राह्मणकन्यया सह विवहनम्, पण्डित श्रीजवाहरलालनेहरूब्राह्मणस्य च स्वभगिन्या वैश्यबालकेन प्रतिलोमविवहनं नेतृत्वपदवीदायकं मन्यते! कस्मिंश्चित् समये मौहम्मदा ईशवीयाश्च न स्पृश्यन्ते स्म* परन्त्वधुना स्पृश्यन्ते। ततस्तैः सह खादनपानस्य व्यवहारो नासीत्; अद्य च तैः सह खादनपानं पिपीलिकागतिन्यायेन प्रवर्त्तमानं वर्त्तते। अद्य तैर्निर्मितानां 'डबलरोटी-बिस्कुट-बर्फ-सोडावाटर प्रभृतीनामुपयोगः सभ्यतान्तर्गतो मन्यते। अद्यतनसमयपर्य्यन्तं तैस्सह विवाहादि सम्बन्धोऽनुचितो मन्यते स्म; परं 'श्यामकुमारी नेहरू सदृश्यः पं० जवाहरलालसजातीया कुमार्य्यो 'जमील खाँ' सदृशमौहम्मदैः सह विवाहं गौरवास्पदं मन्वते।

* अत्र 'मुसलमान वा अंगरेज से छूने में दोष मानते हैं...मुसलमान और अङ्गरेज जो भले आदमी हैं, उनसे तो छूत गिनना और वेश्यादिकों में छूत न मानना यह केवल युक्तिशून्य बात है। पृ० २९९–३०० इति १८७५ प्रकाशितस्य 'सत्यार्थप्रकाशस्य' सादृश्यम्।

अधुना विचार्य्यतां यद्—यदैकमेव वस्तु एक एव वा व्यवहार एकस्मिन् समये दोषः समयान्तरे च गुणोऽभूत्; तर्हि इतिहासेऽस्मत्पूर्व्वजेषु दोषा एव प्रतिपादिता इति कथनस्य साहसिक्यं भवन्तःकुतःकर्त्तुं शक्ताः ?। तदा कदाचित् सैव वार्त्ता सैव वा व्यवहृतिर्ग्राह्यत्वेन मता भवेत्। 'महाभारत' द्वारा ज्ञायते यत्—पूर्व्वसमये कामभावाऽभावेन विवाहविधिर्न भवति स्म। स्त्रियो गाव इव पुरुषाश्चाऽनड्वाह इव नग्ना निवसन्ति स्म। पुरुषाश्च यां काञ्चित् स्वपत्नीं निर्म्मातुं शेकुः। कालक्रमाच्च कामभावे परिवृद्धे विवाहविधिव्यवस्था नियमयितुमापत्यत। तद् भवन्तस्तं समयं साम्प्रतिकसमयेन सह सङ्गमय्य कथं समालोचयितुमीशानाः ?। एवं देवमन्दिरेष्व-न्त्यजानां प्रवेशनं प्राक् कया दृशाऽदृश्यत; अधुना च कया दृशा दृश्यते—इत्यादिघट-नासु यदा दृक् प्रवर्त्तेत, इमाश्च सर्व्वा घटना यदीतिहासे आपतेयुः; तर्हि यदि भाविसन्ततयो मन्दिरेष्वस्पृश्यानां प्रवेशनं गुणं मन्यन्तां कामम्। परं यस्मिन् युगे तेषां मन्दिरेषु प्रवेशनस्याऽऽज्ञा नाऽऽसीत्; तदा स कथं गुणो मन्तुं शक्यते ?। अत एवेतिहासस्य घटनाः सदा एककालेन न तोलनीयाः कदाचिद्। यतो दृष्टिकोणे भेदः प्रवर्त्तते कालान्तरे *।

अधुना पात्रमादीयताम्।—एकः पुरुष ईदृशः; तस्मै विषं (संख्या) वाजी-करणं भवति। अन्य ईदृक्पुरुषो यद्—विषं तस्य यमद्वारे प्रेषणसाधनम्। एको-ऽस्ति रुग्णः; घृतं तं राजयक्ष्मसंवलितं करोति। एकश्चाऽस्ति स्वस्थः, घृतं तं सबलं निर्म्माति। दृश्यतामधुना—एकमेव घृतं तथा विषधत्तूरादिकमधिकारिभेदकारणादे-कस्मै दोषोऽभूद् इतरस्मै च गुणः। एकः पूर्णस्वस्थपुरुषो बह्वपथ्यसेवनेऽपि न हानिं प्राप्नोति; एकश्च साधारणोऽल्पे एवाऽपथ्ये सेविते रुग्णो भवति॥ एकः सबलपुरुष एकस्मिन् दिने कतिकृत्वो मैथुनेऽपि न क्षीयते; अन्यश्च दुर्व्बलः सकृदपि मैथुने कृते उत्थानार्होऽपि न तिष्ठति। केचिदीदृग्विधाः पुरुषा भवन्ति यत्—सर्प्पस्तान् दशेत्, वृश्चिकस्तान् दष्टान् कुर्य्यात्; तथापि तेषु तत्प्रभावो न जायते। धत्तूराऽर्कादिभक्षणेऽपि तेषां न किञ्चिद् गलति। मद्यपानेऽपि तेषु तत्प्रभावो न पतति। तादृशाः स्वयं विषमश्नीयुः, कश्चिद् वा तान् विषमाशयेत्; तेषु तद्दुष्प्रभावो न भवति। परन्त्वल्पसामर्थ्यवान् यदि तेषामनुकुर्वन्नात्मानं सर्प्पेण दंशयतु वृश्चिकेन वा; अर्कधत्तूराऽशनं वा कुर्य्यात्; तर्हि किं स मरणादचेतस्कत्वाद्वाऽऽत्मानं त्रातु-मीष्टे जातु ?।

तर्ह्युच्यताम्, किमेकमेव वस्तु सर्व्वत्र समानतामाचकलत् ?। यदि न; तर्हि सिद्धमेतद् यद्—अलौकिकसामर्थ्यशालिभ्यः प्राग्भ्योऽस्माभिः प्रतीयमानं कुकर्म्माऽपि

* अद्यत्वे काश्चित् स्त्रियः पुरुषाश्च केचिद् विवाहे जातेऽपि 'तलाकं' धर्मं मन्यन्ते। केचिच्चाऽद्यत्वे विवाहं शुक्तं न मत्वा यां काञ्चिन्मनोऽभीष्टां स्वां मनोलग्नतापर्यन्तं सम्बन्धुमिच्छन्ति, एवमेव स्त्रियः पुरुषम्। भवन्मते-ऽयमधर्मोऽपि तेषां मते धर्म इतिकाले दृष्टिकोणवैचित्र्यमनुमीयताम्।

स्वकुकर्म्मफलदानेन शक्तम् । अस्मादृशसाधारणाँश्च तत् समूलमुन्मूलयितुमलम् ? । अत एवोक्तं वेदान्तदर्शने शाङ्करभाष्ये—"ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शिनां सामर्थ्यं नास्मदीयेन सामर्थ्येन उपमातुं युक्तम्, तस्मात् समूलमितिहासपुराणम्" १।३।३३ । यदि भवन्तो हरिद्वर्णस्योपनेत्रं परिदध्युः; तर्हि भवद्भिः सर्व्वं हरित-हरितमेव द्रक्ष्यते । परन्तु धर्म्मविषये नेयं वार्त्ता भवेत् । प्रत्युत—एतदभिधातुं शक्यं यद्—भवदादिकाः सङ्कुचितबुद्धयो जना धर्म्माऽधर्म्मलक्षणमेव न निर्म्मातुं शक्ताः । तदैव तु प्रोक्तम्—'धर्म्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम्' । धर्म्मस्य अधर्म्मस्य च एकैकस्मिन् सामान्यलक्षणे निर्म्मितेऽपि भवदीयं तल्लक्षणं सर्व्वत्र चरितार्थीभवितुं न शक्ष्यति; तदपवादस्थलं सर्व्वथा मन्तव्यमेव भवेत् ।

किञ्चिदालोच्यताम्—सत्यभाषणं धर्म्मः, असत्यभाषणञ्च पापमिति सिद्धान्त एवाऽऽदीयताम् । एका गौ× कचिद् धावमाना गच्छति । किञ्चित्कालोत्तरं तत्र एको वधिक एति । सोऽस्मान् पृच्छति यत्—किं भवद्भिरित× काचिद् गौर्गच्छन्ती दृष्टा ? । यदि वयं तत्र सत्यं ब्रूमस्तर्हि गोवधो भवति । तत्र सत्यम् अधर्म्मो भवति, असत्यभाषणञ्च धर्म्मः ॥ यदि भगवान् श्रीकृष्णो निरपराधमपि द्रोणाचार्य्यं व्यापादयितुं युधिष्ठिरद्वाराऽसत्यं नाऽभाषयिष्यत्; तर्हि पापस्य दुर्य्योधनस्य राज्यस्थैर्य्ये जाते पापसाम्राज्यमवर्द्धिष्यत × । तत्र असत्यभाषणमपि धर्म्मोऽभूत् । एवमेव धृति-क्षमादयः सर्व्वे धर्म्मा × कस्मैचिदधर्म्मा भवेयुः, कस्मैचिच्च धर्म्माः । स्वयं सङ्घ-टय्याऽऽलोचनीयम् ॥ एकस्या × पतिव्रताया वृन्दायाः—यदीयसतीत्वप्रभावेण तत्पतिर्न मर्त्तुं शक्त आसीद्—यदि सतीत्वभङ्गो न व्यधास्यत; तर्हि तदीयदुष्ट-पतिकृपया सर्व्वासामेव पतिव्रतानां सतीत्वभङ्गो ऽभविष्यत् । तत्र एकस्याः सतीत्व-भङ्गरूपोऽधर्म्मोऽपि धर्म्मोऽभूत् ।

कथनस्याऽयमभिसन्धिर्यद्—धर्म्माऽधर्म्मस्य मीमांसा कठिना सूक्ष्मा वा ? तां साधारणी अपठिता च, पठिताऽपि सपक्षपाता जनता न वेदितुमीष्टे । सा शास्त्रीय-सामान्य कर्म्माण्येव धर्म्म इत्यवगच्छति । 'मा हिंस्यात् सर्व्वा भूतानि' 'गां मा हिंसीः' 'न सत्यादधिको धर्म्मः' 'अहिंसा परमो धर्म्मः' इत्यादीन् सामान्यधर्म्मानेव सा धर्म्ममवगच्छति; परमिमे एव विधय × कदाचिद् दुःखकर्त्तारो भवन्ति । 'मा हिंस्यात् सर्व्वा भूतानि' इति वचनमनुतिष्ठता पृथ्वीराजेन युद्धे भूयो भूयो मुक्तः सहाबुद्दीनो मोहम्मदाधिपतिस्तन्नाशबीजं भूत्वा सर्व्वं भारतमेव दास्यनिगडे बबन्ध । इयमेव दशा जाता अल्ला उद्दीनं नृपं गृहागतं मुक्तवतो भीमसिंहस्य । स स्वयमेव तेन बद्धः । यशस्विसिंहेन अवरङ्गजीवसदृशं सर्प्पं पय × पाययता स्वयमेव फलमास्वादितम् । परन्तु शिवाजी प्रभृतयस्तु 'अहिंसा परमो धर्म्मः' इति मर्य्यादामतिक्रम्य 'आर्ज्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः' इति चाऽऽचर्य्यं युक्तमेव चक्रुः । अतः शास्त्रीय-कृत्यान्यपि

× आत्मने पदे इद ।

सर्व्वदा न धर्म्मायन्ते, किन्तु कालानुकूल्येनैव व्यवस्थाप्यन्ते। 'यतोऽभ्युदय निःश्रेयस-सिद्धिः स धर्म्मः' इति तुलया सर्व्वान् कृत्याऽकृत्यविधीन् परीक्ष्य तदैव 'अयं धर्म्मः—अयमधर्म्मः' इति निर्णयो दातव्यो भवति। न खल्वापाततोऽधर्म्मं दृष्ट्वा 'अयमधर्म्म इति, आपाततो वा धर्म्मं दृष्ट्वा 'अयं धर्म्मः' इति शक्यमभिधातुम्। अनेन खलु स्वस्यैव दुस्साहसिक्यं प्रतीयते। परन्तु शास्त्रीय-विधिनिषेधवाक्यानि उत्सर्गोऽपवादरूपन्यायेन गौरवलाघवतारतम्यं समष्टिव्यष्टिहिताऽहितञ्च निर्णीय व्यवस्थापनीयानि। यस्मिन् कार्य्ये वैयक्तिकतायामधर्म्मोऽपि भवेत्; परं तद्–द्वारा समष्टिगत-लाभरूपधर्म्मो भवेत्; तत् कार्य्यमनवद्यं भवति। एतदादिकं व्यवस्थापयितुमक्षमायाम् आपाततश्च पश्यन्त्यां परप्रत्ययनेय-बुद्ध्याञ्च जनतायां वादिनः पुराणग्रन्थविरुद्धं स्वदुष्प्रभावं पातयितुं सफला भवन्ति, सनातनधर्म्माणश्च तत्रोत्तरन्तोऽपि उत्तरस्य सूक्ष्मत्वाज्जनतया हृदये उट्टङ्कनेऽसमर्था भवन्ति। तत्र कारणमिदं यत् 'ताजमहल'स्य पातनार्थं चतुराणकीग्रहीता कर्म्मकरोऽपि पर्य्याप्तो भवति। परन्तु तन्निर्म्माणार्थं बृहच्छिल्पिनां प्रयोजनीयता। परं तैर्बृहच्छिल्पिभिर्निर्म्मितस्तदादर्शोऽपि (नक़्शा) साधारणजनताया मस्तिष्के कथं प्रवेष्टुं शक्नुयात्! (शेषं पुनः)

'प्रताप'—प्रतापपरिचयः।

प्रणेता—आशुकवि श्रीमदीशदत्तशास्त्री 'श्रीशः' साहित्यरत्नं काव्यतीर्थः काशी।
(अभिनव खण्डकाव्यस्य प्रताप विजयस्यैको भागः)

(१)

अभूत्पुरा ध्वस्त-समस्त-दूषणः,
प्रभारतो भारत-भूमि-भूषणः,
महाबली दुर्गचितौरशासकः,
प्रतापसिंहः परताप-नाशकः॥

(२)

अनाथनारीजन-शोकशोचनः,
गवां द्विजानां गलदश्रुमोचनः,
स एक एवाभवदार्यरोचनः,
समुल्लसल्लोहित लोललोचनः॥

(३)

अटाट्यमानोऽद्यटवीषु सन्ततं-
स्वतन्त्रतायै सकलत्रपुत्रकः,
अवाप दुःखं नहि किं व्यथाऽऽकुलः-
स वीरतायास्तनयो वरान्वितः !

(४)

मुमोच कोपात्तरुणारुणाधरः-
कचप्रबन्धान् यवनीजनस्य यः,
स हिन्दुना केन स-रक्तबिन्दुना-
न लालनीयो जगदेकरत्नवत् ॥

(५)

प्रसन्नचेता बलिनां धुरन्धरः,
लसल्ललाटः परिणद्धकन्धरः,
मनोज्ञनेत्रः शरदिन्दुसुन्दरः,
स वेषतोऽभूद् भुवने पुरन्दरः ॥

(६)

स्ववैरिसैन्ये सहसा प्रवेशतः-
स्व वेषतो भीमतमं तमो नयन्-
प्रतापसिंहो निजसिंहनादतः-
प्रकम्पयामास न कस्य मानसम् ॥

(७)

अकिञ्चनैः कल्पतरुप्रभस्स्मृतः,
स्वयं बिडौजा इति वीर-वन्दितः,
धृतोऽरिभिः काल इव स्वमानसे
स कल्कि-कल्पः कलितः कलौ जनैः !!

(८)

क्षणे क्षणे यस्य रणे रतिर्भवेत्
पदे पदे यो विनिपातयेदरीन्,
तदद्य किं विस्मय-कारणं बुधाः !
गृहे गृहे सम्प्रति चेत्स पूज्यते !!

रचनैषा काशी महाराजाधिराज १०५ श्रीमदादित्यनारायणसिंहसभापत्ये श्राविता तत्रैव 'रघुनाथपुर'पुरन्दरेण विहार-हारेण स्वर्गीय-श्रीराजेन्द्रप्रसादमिश्रेण १५) रुप्यकैः सबहुमानं पुरस्कृता च।

तृतीयोऽङ्कः ।

(विष्कम्भकः)

(ततः प्रविशति कुटिलया दर्शितवर्त्मा सशङ्को रायाणः)

रायाणः—(स्वगतम्) अहं हि वृषभानुराजदुहितुर्जगदेकसुन्दर्या राधायाः पाणिगृहीती; गतः स हि मे दिवसो यत्र भाग्यवतां गणने प्रथममुपात्तनामाहमभूवम् ।

जामाता नृपतेः कुलेन विदितः प्राप्तो नवीनं वय-
स्त्रैलोक्याद्भुतसुन्दरीपतिरहम्, वित्तश्च वित्तादिभिः ।
एवं मे सुभगाभिमानजनिताहंकारशैलं रुजन्
राधामाधवयोगबन्धनपरीवादोऽद्य वज्रायते ॥ १ ॥

तदेतत् प्रतिचिकीर्षुरनुजया कुटिलया प्रदर्शितवध्वभिसारवर्त्मा सशङ्क एवात्रागतोऽस्मि ।

किन्तु—

जाया मे नवहेमकल्पलतिका श्रीर्वा ततो वाधिका,
रूपेणाप्रतिमा स्मृता वितनुते स्पर्शोत्सुकं मे मनः ।
सा स्पृष्टा तु कृशानुतप्तकनकज्योतिर्ज्वलत्पिण्डवत्,
चण्डांशुप्रतिमेव वा मम तनोर्दाहाय सम्पद्यते ॥२॥

एवं हि या दिव्यप्रभावा भोगेच्छया प्रसारितकरेण पत्या सकृदपि परामर्शं नालभत, कस्तावदन्यः पुरुषः तामधिगन्तुमलं स्यात् ।

(क्षणं विचिन्त्य) लोकः पुनर्वदति, मन्त्रमूलप्रयोगनिपुणाः किल स्वैरिण्यो भवन्ति, तत्कदर्थितश्चाहमेवमसिधारव्रतविडम्बनामनुभवामीति ।

(दिशं दृष्ट्वा) अहो दुर्जनता लोकस्य, नहि तादृगाकृतिरेवं क्रूरकर्मणः प्रसूतिर्भवति, न खलु कौमुदी कालकूटमुत्पादयतीति यस्य न परामर्शः ।

(दीर्घं निश्वस्य) अथवा—निर्मलकान्ति हीरकमपि गरलप्रसूतिर्भवति, सुमनसोऽपि कीटमुत्पादयन्ति । यद् भवत्वद्य निर्णयो भविष्यति ।

कुटिला—(स्वगतम्) भाउरि देव हिं भणिदं पेक्खिदा कुंज मंडव सज्जा ण उण तहिं वा मग्गे वा पेक्खिदो कहणो ण अ वहु ण अ से सहीओत्ति; अवि णाम सच्चं एदं ? (विचिन्त्य) कधं णाम सच्चं ? अज्ज दुल्लच्छवो णिभदो । जं भोदु दाणीं वेवदि मे हिअअं, कधं भादुणो मे पच्चओ भवेत्ति, भोदु भावं जानिस्सं । (प्रकाशम्) अज्ज किं चिंतेसि ।

[भागुरिदेवकाभ्यां भणितं प्रेक्षिता कुञ्जमण्डपशय्यां न पुनस्तत्र वा मार्गे वा प्रेक्षितः कृष्णः, न च वधूः न चास्याः सख्य इति । अपि नाम सत्यमेतत् ? कथं

नाम सत्यम् ? अद्य दोलोत्सवो नियतः । यद् भवतु इदानीं वेपते मे हृदयम्, तत्कथं भ्रातुर्मे प्रत्ययो भवेदिति । भवतु भावं ज्ञास्यामि । आर्य किं चिन्तयसि ?]

रायाणः—(साधिक्षेपम्) एतत् चिन्तयामि अतिपतति द्वितीयं यामं यामिनी । न दृश्यते पदं त्वदुक्ताया अभिसारिकायाः, तत्किम् अरुणोदयस्तदभिसरणवेला ? ।

कुटिला—अज्ज ! कधं कुप्पसि । ण क्खु तिदीअ जामे अरुणोदओ भोदि जेण अदिक्कांता अभिस्सारवेलत्ति संभावेसि ।

[आर्य ! कथं कुप्यसि, न खलु तृतीययामे अरुणोदयो भवति, येनातिक्रान्ताभिसारवेलेति संभावयसि] ।

रायाणः—वत्से ! नाहं कुप्यामि त्वदाग्रहकृतविफलखड्गधारणस्त्वदायोजने तु क्रमेण शिथिलादरोऽस्मि ।

कुटिला—अज्ज ! मा उत्तम्म, अह्माणं कुलदेवदा भद्दआली अइरेण आओअणं मे सफलं करिस्सदि ।

[आर्य ! मा उत्ताम्य, अस्माकं कुलदेवता भद्रकाली अचिरेण आयोजनं मे सफलं करिष्यति] ।

रायाणः—वत्से ! सत्यमसि मे हितकारिणी । यतो व्यासक्तचित्तोऽहमिदानीं त्वया स्मारितोऽस्मि भगवत्याश्चरणारविन्दस्य ।

पुण्यं पर्व दिनं कुजस्य मिलिता तारा विशाखाभिधा,
लब्धा तत्र महानिशा वनमिदं निर्मक्षिकं सम्प्रति ।
शाक्तानां परमार्थसाधनविधौ योगोऽयमत्युत्तमो
नोपेक्ष्यः प्रकृते त्वमास्स्व कृतधीर्जाप्यस्तु मन्त्रो मया ॥३॥

(नेपथ्ये वंशीध्वनिः)

कुटिला—(श्रुतिमभिनीय ससंभ्रमम्) तुवरदु अज्जो, सुनादु वंसी रवं कह्णस्स, ता आणामि गदा अम्हाणं वहू कुंजं । [त्वरताम् आर्यः, शृणोतु वंशीरवं कृष्णस्य, तज्जानामि—गता अस्माकं वधूः कुञ्जम् ।

रायाणः—(सकोपम्) कथमेतद् भविष्यति, सर्वतः कण्टकगुल्मावरणा कुञ्जवनभूमिरियमेतन्मात्रैकपदीका; राधां च गृह एव स्थापयन्तावावामत्रागतौ । नहि, वैहायसगतिमन्तरेणास्मददृष्टस्य जनस्य कुञ्जप्रवेशो युज्यते ।

कुटिला—जं भणदु भवं, एस दे अंजली, मा विलंवदु, एदु कुंजवणं, वहूं तहिं कह्णेण संगदं पेक्खिस्सदि । [यत् भणतु भवान्, एष ते अञ्जलिः, मा विलम्बतां, एतु कुञ्जवनं, वधूं तत्र कृष्णेन संगतां प्रेक्षिष्यते ।]

रायाणः—(स्वगतम्) व्याहता से जपप्रवृत्तिः, अथवा—

यत्पादपद्मयुगलं भगवान् महेशा
गृह्णाति योगजितवायुरुरस्थलेन ।
तद्रूपमन्त्रजपसाधनसम्प्रयोगो
नाल्पेन नाम घटते सुकृतेन जन्तोः ॥४॥

(प्रकाशम्) कुटिले ! यदि तावदद्य वचनमिदमन्यथा स्यात्, तदा सर्व एव राधापरीवादो मिथ्येति निर्णेष्यामि ।

कुटिला—होदु एव्वं [भवतु एवम्]

रायाणः—गच्छाग्रतः, एषोऽहं त्वामनुच्छामि । (इति निष्क्रान्तौ)

(विष्कम्भकः) ।

(ततः प्रविशतः पुष्पाभरणभूषितौ दोलायमानौ श्रीराधाकृष्णौ पुष्परज्जुधारिण्यश्च सख्यः ।)

श्रीराधा—असंवरणिज्जो दोलन वेओ ता पडंतं विव अप्पाणं कहिं धारेमि (इति वेगमभिनीय श्रीकृष्णवक्ष आलिङ्ग्य लज्जां नाटयति) [असंवरणीयो दोलनवेगः तत् पतन्तमिव आत्मानं कुत्र धारयामि] ।

श्रीकृष्णः—(स्वगतम्) अहो महदुपकृतं दोलया, यतः—

यातान्यत्र दिनानि संगतवतोर्भूयांसि नौ गूढयो
रुत्कापि प्रथमन्तु नैव कुरुते किञ्चित् स्वयं लज्जया ।
चुम्बन्तं मृदु चुम्बति प्रगुणिता मामानतास्या शनैः,
प्रत्यालिङ्गति बाहुबन्धनगता स्वेनापि चेन्नेक्ष्यते ॥५॥

अस्मिन् क्षणे तु—

उद्गच्छत्-करताल-कङ्कणरणत्कारोच-हास्य-स्वरम्,
दृष्टा ताम्रमुखी सखीभिरभितो हर्षत्रयालङ्कृता ।
आवर्त्तोद्गत-वातवेग-विगलच्चीनांशुकप्रच्छदा,
दोलान्दोलन-संभ्रमेण चकिता वक्षो ममालिङ्गति ॥६॥

तदहमपि यथोचितमनुतिष्ठामि (इति वामबाहुना कण्ठमालिङ्ग्य प्रकाशम्)—

पुष्पदोलोत्सवस्येदं सारं सारङ्गलोचने ।
सौरभं कुसुमस्येव दुग्धसिन्धोरिवामृतम् ॥७॥

श्रीराधा—(लज्जां नाटयति)

वृन्दा—(विलोक्य सहर्षम्) बहिणीओ अअं अह्माणं महन्तो उच्छओ जहिं माहवीसहआरसरिसं अण्णोण्णसंगदं एदं जुअलं पमुदिदं दीसदि ता णच्चन्तिआओ गाएह्म ।

[भगिन्यः अयम् अस्माकं महानुत्सवः, यत्र माधवीसहकारसदृशं अन्योन्यसङ्गतं एतद् युगलं प्रमुदितं दृश्यते, तत् नृत्यन्त्यो गायामः ।] (संस्कृतमाश्रित्य)—

राधा - कृष्णौ जयतां जयताम् ।
राधा - कृष्णौ मानस ! भजताम् ॥
तदुभय - दोलन - रसमय - सिन्धौ ।
उदित - कुमुदमुदि रजनीबन्धौ ॥
मञ्जति कुञ्ज - कुटी सुखसारा ।
दिशि दिशि सन्तत - सौरभ - भारा ॥
दधती मुखमिव कनकपटान्तम् ।
तलमिह सुविमल - शशिकर - कान्तम् ॥
कोकिलकाकलिकूजनवचनम् ।
अलिकुलचञ्चलकुन्तलरचनम् ॥
विकसित - कुसुम - शताञ्चित - हास्यम् ।
मलयानिल - चल - वल्ली - लास्यम् ॥
अचर - चराहित - विहित - प्रेमा ।
मूर्तिमतीव कृपागत - सीमा ॥
सैषा जयति विकाशितसुषमा ।
जयति युगलतनुरसमार समा ॥
राधा - कृष्णौ जयतां जयताम् ।
राधा - कृष्णौ मानस ! भजताम् ॥८॥

(इति सखीभिः सनृत्यं गायति)

श्रीकृष्णः—(सपरितोषम्) साधु सख्यः साधु । ननु पृच्छामि किमन्यदवशिष्यतेऽस्योत्सवकृत्यस्य ।

वृन्दा—एक्कं ओसिट्ठं [एकम् अवशिष्टम्]

श्रीकृष्णः—किं तत् ?

वृन्दा—सहीहिं णिसीध-कुसुमाइं ओचिदाइं, तेहिं भट्टिदारिअं पुणो वि मंडिअ इमंस्सि पुप्फसअणिज्जे तुए समं ताए संवेसणं ।

[सखीभिः निशीथकुसुमानि अवचितानि तैः भर्तृदारिकां पुनरपि मण्डयित्वा अस्मिन् पुष्पशयनीये त्वया समं तस्याः संवेशनम्] ।

श्रीकृष्णः—(विहस्य) तदुच्यताम् कर्मद्वयमिति, पुष्पमण्डनं संवेशनञ्च । उक्तं पुनरेकवाक्येन ।

वृन्दा—भो संवेसणविलंबभीरुअ ण क्खु अंगेण अंगिणो दुविअत्तणं होदि, पुप्फमंडणं हि अंगं संवेसणं अंगि ।

[भो संवेशनविलम्बभीरो न खलु अङ्गेन अङ्गिनो द्वितीयत्वं भवति, पुष्पमण्डनं हि अङ्गं संवेशनम् अङ्गि] ।

श्रीकृष्णः—(विहस्य) सखि ! सत्यमभिहितं भवत्या यदङ्गमेवास्याः पुष्प-मण्डनमिति ।

तथा ह्येषा—

वर्णे चम्पकदाम नाम भजति, घ्राणे तिलं, पंकजं
वक्त्रे, कोकनदानि पाणिचरणे, नीलोत्पले नेत्रयोः ।
बन्धूकानधरोष्ठयो, रदरुचौ कुन्दानि, केशोच्चये
नीलाभा गिरिशा(लि)यिनी, मृदुतनौ पुष्पं शिरीषस्य च ॥९॥

वृन्दा—सिलेसणिउण ! किं अह्मेहिं पुच्छिदेहिं, आणवेहि दासीजणं, जं तुह्माणं रोअदि सो जेव अह्माणं उच्छवो ।

[श्लेषनिपुण ! किमस्माभिः पृष्टाभिः, आज्ञापय दासीजनं, यत् युष्मभ्यं रोचते स एव अस्माकम् उत्सवः] ।

श्रीकृष्णः—दोलासंचालनश्रान्तासु युष्मासु यथायुक्तम् उपदिशामि ।

वृन्दा—सामसुंदर ! दोला संचालण सुह निमग्गाणं विनोदणं ण्णेदं अह्माणं, कुदो दाव एत्थ समवोहो, (सखीः प्रति) बहिणीओ ता अधिअदरं दोलावेह्म (इति सर्वाः पुनर्वेगेन दोलयन्ति) [श्यामसुन्दर ! दोलासञ्चालन-सुख-निमग्नानां विनोदनंन्वेदमस्माकं, कुतस्तावदत्र श्रमबोधः । भगिन्यः तदधिकतरं दोलयामः]

श्रीकृष्णः—(राधां प्रति) मा भूदत्र श्रमो बोध विषयस्तावदासाम्, कथमपि लक्षणीयस्त्वस्माभि:, सम्प्रति तु परां निर्वृत्तिमनुभवामि । यतः—

मृदुलसुरभिकाया शश्वदुत्कम्पमाना
निरुपम-गुण योगाद् बद्ध-भावा सखीभिः ।
परमभिमतमासामुत्सवं वर्द्धयन्ती
हरति कुसुमदोला मामियं त्वत्समाना ॥१०॥

श्रीराधा—(सलज्जस्मितं) अज्जउत्त ! एव्वं उच्छवो एसो तुमं विअ लज्जं मे हरइ ।

[आर्यपुत्र ! एवम् उत्सव एष त्वमिव लज्जां मे हरति]

श्रीकृष्णः—प्रिये ! अपि ततो दुःखायते भवती ?

श्रीराधा—(स्वगतम्) किं एत्थ भणामि सुहं इअं लज्जा ताए हाणी वि सुहं, कला सुहं, माणो सुहं अज्जउत्तो उण परमं सुहं (प्रकाशम्) एदं दुक्खं जं लहुगमणा रअणित्ति ।

[किमत्र भणामि—सुखम् इयं लज्जा, तस्या हानिरपि अधिकं सुखम्, कला सुखं मानः सुखं आर्यपुत्रः पुनः परमं सुखम् एतद् दुःखं यत् लघुगमना रजनीति ।]

श्रीकृष्णः—प्रिये ! सत्यमिदम् यतः—

सुधांशुहास्योपमचन्द्रिकांशुका
वसन्तपुष्पाभरणा वनस्थली ।
यदि त्वदासङ्गसुधारसाप्लुता ,
शतं युगानां क्षणवद् विलीयते ॥११॥

श्रीराधा—(श्रीकृष्णवक्षसो हस्तमपनीय) मंदवेआ दोला अज्जउत्त ! मुंच मं संतो विअ सहिजणो, ता सहीणं मनोरहपूरणस्स किदे दाणीं जुत्तं अह्माणं ओदरणं । [मन्दवेगा दोला आर्यपुत्र ! मुञ्च माम् श्रान्त इव सखीजनः तत् सखीनां मनोरथ-पूरणस्य कृते इदानीं युक्तम् आवयोः अवतरणम् ।]

श्रीकृष्णः—अस्त्वेवम्, सखि ! वृन्दे पर्यवस्थाप्यताम् दोला यावदवतरावः ।

वृन्दा—बहिणीओ ! दढं धारेध दोलिअं जाव अहंवि धारेमि । [भगिन्यः ! दृढं धारयत दोलिकां यावदहमपि धारयामि]

श्रीराधा—त्थिरा दोलिआ ता ओदरेमि । (अधो विलोक्य) इदो कधं ओदरिस्सं [स्थिरा दोलिका तत् अवतरामि, इतः कथं अवतरिष्यामि]

श्रीकृष्णः—प्रिये ! अलं संभ्रमेण, तिष्ठ क्षणं यावदहम् अवतरामि (इत्यवतीर्य्य)

एह्येहि देहि निजवाहुयुगं ममांशे
त्वत्कक्षपृष्ठपरिवेष्टनबद्धहस्तः,
आदाय वक्षसि तवाशु मृणालवल्ली-
मृद्वीमहं तनुलतामवतारयामि ॥१२॥

श्रीराधा—(सलज्जं) का गई (इति यथोपदिष्टं करोति) । [का गतिः]

सर्वाः—(आनन्दकलकलं कुर्वन्ति) ।

श्रीकृष्णः—(स्पर्शसुखमभिनीय स्वगतम्)—

एषोऽवशो मम करः शिथिलो भुजोऽस्याः
जातं परस्पर-विकम्पन-साक्षि वक्षः ।
स्वेदाम्बुपिच्छिलविलुप्तबलं वपुर्नौ
न स्यात् किमेतदवतारणमप्रमादम् ॥१३॥

(नेपथ्ये)

अज्ज ! कुदो गदोसि पेक्ख पेक्ख दिव्वप्पहावाए दे वहूए पुरिसप्फंसाण-रिहराणं [आर्य ! कुतो गतोऽसि प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व दिव्यप्रभावायाः ते वध्वाः पुरुष-स्पर्शानर्हत्वम्] ।

वृन्दा—(सभयम्) हद्धी हद्धी, सरसंजोएण जाणिदं आअदा कुडिला जुअलं

पेक्खती कुदो वि गदस्स जेट्ठभादुणो राआणस्स सद्दाबणं करेदित्ति, ता गोवड्ढणहर ! को दाणीं उवाओ [हा धिक् हा धिक्, स्वरसंयोगेन ज्ञातं आगता कुटिला युगलं प्रेक्षमाणा कुतोऽपि गतस्य ज्येष्ठभ्रातू रायाणस्य शब्दापनं करोतीति, तत् गोवर्द्धन-धर ! क इदानीं उपायः ?]

सख्यः—(सभयम्) अहो किं करेह्म [अहो किं कुर्म्मः] ।

श्रीकृष्णः—अलं शङ्कया त्वरितमपसार्यताम् दोला, निशीथावचितानि पुष्पाणि पूजासंविधानतया लताप्रतानपार्श्वे स्थापनीयानि । वृन्दे त्वं च रक्ष कुञ्ज-मण्डपद्वारं भर्तृदारिकास्वेष्टदेवतां पूजयतीति । इदं हि ते प्रथमं कृत्यम् ।

(सर्वाः यथा निर्दिष्टमाचरन्ति)

श्रीराधा—(संस्कृतमाश्रित्य) आर्यपुत्र !

स्वर्भानुप्रतिमा विधोस्तव चिरं द्वेष्ट्री ननान्दा मम ।
श्वश्रूस्तद्वशगा विनिन्दति च नौ व्याघ्रीव भीतिप्रदा ॥
एतावन्ति दिनानि नाजनि पतिम्मन्यः प्रतीपस्तु मे ।
प्रेक्षेत स्वयमेव चेत् कृतमिदं किं तत् फलं निश्चिनु ॥१४॥

श्रीकृष्णः—(सादरम्) लीलामयि ! अलमलीकत्रासेन ।

श्रीराधा—अखिलपते ! तव चरणं शरणं, नास्ते ममापरं किञ्चित् ।
मीनस्येव जलं वा जलदो वा चातकस्येव ॥१५॥

श्रीकृष्णः—(अपवार्य) सर्वशक्तिसमृद्धे ! भक्तानुग्रहपरतन्त्रा यदेतम् अशक्या-भिनयमात्मनो दर्शयसि, तदनुवर्तमानेन मया साम्प्रतमेव कालीरूपमवलम्ब्यते ।

सख्यः—जादं पूजासविहाणअं [जातं पूजासंविधानकम्]

श्रीकृष्णः—इदानीं सर्वा द्वारमेव प्रतिपालयत ।

(सख्यस्तथा कुर्वन्ति)

श्रीकृष्णः—प्रिये ! अध्यास्यताम् पूजासनं विलोक्यतां च मे कालीरूपम्,

असीयतामियं वंशी भुजौ स्तां द्विगुणस्थितौ ।
अम्बरं त्वम्बरं मुण्डस्रज्यतां वनमालिका ॥१६॥

(इति कालीरूपेणावतिष्ठते)

वृन्दा—(सविस्मयम्) वहिणि ! आअदा कुडिलत्ति सरेण जाणिअ अह्माणं प्राणदोवि पिअस्स उच्छवस्स भंगो किदो, ण उण दीसदि सा, ता किं मे भमो जादो ? (इति वहिर्निरूपयति)

[भगिनि ! आगता कुटिलेति स्वरेण ज्ञात्वा अस्माकं प्राणेभ्योऽपि प्रियस्य उत्सवस्य भङ्गः कृतः, न पुनः दृश्यते सा, तत् किं मे भ्रमो जातः ?] ।

ललिता—(सहर्षम्) जइ एव्वं ता जीवेह्म । [यद्येवं तद् जीवामः ।]

वृन्दा—(निरूप्य सोद्वेगम्) वहिणि ? अप्पमादं चिट्ठ, वीसाम मंडवादो आ अच्छंतो राआणो विअ दीसदि । [भगिनि! अप्रमादं तिष्ठ, विश्राममण्डपात् आगच्छन् रायाण इव दृश्यते]

ललिता—(सभयं दृष्ट्वा) णं कुडिलावि—[ननु कुटिलापि]

(ततः प्रविशति कुटिलया समं सशङ्को रायाणः ।)

रायाणः—वत्से ! कुलजाः खलु व्यभिचारस्पृष्टा अपि जारसमागमे रहः सेविन्यो भवन्ति, विमृश्यैवं शून्यमंडपमिमं गतवानस्मि ।

कुटिला—(अधरं परावर्त्त्य) अज्ज ! जाए आअरणं पेक्खिअ वेसाजीवा अवि लज्जाए ओनदवअणादो होतिं । तारिसी दे वहूः; वहिणी भविअ किं दे भणामि किंण न पेक्खिदं मए ? तु एवि एदं पेखिदं भवे । तुवरन्तो एहि (इत्यग्रतो गच्छति)

[आर्य यस्या आचरणं दृष्ट्वा वेशाजीवा अपि लज्जया अवनत वदना भवन्ति, तादृशी ते वधूः, भगिनी भूत्वा किं ते भणामि, किं न प्रेक्षितं मया । त्वयापि एतत् प्रेक्षितं भवेत् । त्वरमाण एहि ।]

रायाणः—(तामनुसरन्) वत्से, इदानीं जानामि सत्यमेवोच्यते भवत्या—

(साधिक्षेपम्)

अहो चारित्रं दुश्चारिण्याः ।
व्रीडाभीतिजडा गृहेषु नियतं लीनेव या लक्ष्यते ।
यस्याश्चाधरमात्रदृष्टविभवो हासस्तडिच्चञ्चलः ।
हस्तैकव्यवधानपङ्गु वचनं वृत्तं च कामोज्झितम् ।
सैषागत्य वने निशीथविषमे जारेण रंरम्यते ॥१७॥

(आकाशे बद्धलक्ष्यः सरोषम्)

अरे पुंश्चलि !
शशाङ्कविमलं कुलं न गणितं त्वया विश्रुतम्
न वा नरपतेः पितुर्विपुलमानतुङ्गं शिरः ।
न धर्मसरणिः श्रुतिस्मृतिमता च सत्सेविता
न चेह परतो भयं किमपि नाम धिक् त्वां शतम् ॥१८॥
आं (स्मरणमभिनीय) (स्वगतम्) किमिदानीमेवं वचनक्रमेण,
(प्रकाशम्) कुटिले त्वरितं दर्शय तौ ।

अखिल भारतवर्षीय-धार्मिकाध्यात्मिक-संस्कृतविश्वविद्यालय का परीक्षाफल

सन् १९३८ ई०

व्याकरण प्रथमा

रोल नम्बर	नाम विद्यार्थी	केन्द्र नाम
	प्रथम श्रेणी	
३	सत्यनारायण शर्मा	गोंदिया
१८३	प्रयागदत्त पन्त	भरत महाविद्यालय ऋषिकेश
१८८	दामोदर शर्मा	"
४००	रामचन्द्र द्विवेदी	बनारस
	द्वितीय श्रेणी	
५	मंगली प्रसाद त्रिपाठी	गोंदिया
३१	पारसनाथ त्रिवेदी	श्रीकृष्णब्रह्मचर्याश्रम वरौली (छपरा)
५८	मदनमोहन राधाकृष्ण जोशी	शोलापुर
५९	सूरजकरन रामलाल परोल	"
७६	जगदानन्द पांडेय	हरिहरास्वा राजविद्यालय अमावाँ
७७	श्री माधव झा	"
८०	जगदीश पांडेय	"
८१	कुशेश्वर झा	"
१२४	कान्तिराम माधोराम पांड्या	गुलालवाड़ी बम्बई
१२६	उमाशंकर जीवतराम उपाध्याय	"
१३२	पराशरशर्मा	"
१३३	बृजलाल पंड्या	"
१३४	जगन्नाथ दयाराम जोशी	"
१७२	विश्वनाथ तिवारी	श्री सनातनधर्म सं० पा० घरहरा (छपरा)
१७३	केदारनाथ त्रिवेदी	"
१८३	नन्दकिशोर अवस्थी	भरतमहाविद्यालय (ऋषिकेश)
१८५	दत्तराम भट्ट	"

रोल नम्बर	नाम विद्यार्थी	केन्द्र
१८६	रामेश्वर शर्मा	भरत महाविद्यालय (ऋषिकेश)
१८७	रघुवर दत्त	"
१८८	श्रीमती कमला देवी	"
१९०	केशोदत्त शर्मा	"
१९१	नारद जोशी शर्मा	"
२१५	रामगोपाल सुरोलिया	मुकुन्दगढ़
२१६	बालकृष्ण शर्मा	वर्द्वान
२३२	सिद्धनारायण मिश्र	कानपुर
२३३	ताराचन्द गौड़	"
२३४	गंगाधर शर्मा	"
२३५	रामनिवास शर्मा	"

(कलाप व्याकरण)

२७३	श्रीमती वीणापाणि देवी—	आर्षमहिला विद्यालय काशी
२७४	श्रीमती चन्द्रप्रभादेवी	"
२७५	श्रीमती कनकप्रभादेवी	"
३४८	गुणेश्वर मिश्र	बुढ़ानाथ भागलपूर
३४९	पुरन्दर झा	"
३५०	देवनन्दन झा	"
३५१	जगदीश प्रसाद झा	"
३५२	धनंजय चौधरी	"
४०३	शिवशंकर शुक्ल	बनारस
४१७	रामविहारी त्रिपाठी	"
४१८	भरत त्रिपाठी	"

तृतीय श्रेणी

५२	लक्ष्मी पाँडेय	देव (गया)
७३	सूरजदत्त शर्मा	अमावां
७८	अवधकिशोर पांडेय	"
१२९	विद्यादत्त शर्मा	गुलालवाड़ी बम्बई
१३१	पुंजीराम दयाराम जोशी	"
१७१	शारदानन्द पांडेय	धरहरा (छपरा)

रोल नम्बर	नाम विद्यार्थी	केन्द्र
२१३	परमानन्द सुरोलिया	मुकुन्दगढ़
४०६	वंशनारायण त्रिपाठी	काशी
४२६	मोतीलाल सारस्वत	"
४४२	देवकीनन्दन पन्त	"
४५६	बद्रीनाथ त्रिपाठी	"
४७५	केशोदत्त शर्मा	संगरिया बीकानेर
४७६	पृथ्वीराज शर्मा	संगरिया बीकानेर
४८७	सभाजीत मिश्र	बनारस

व्याकरण मध्यमा

प्रथम श्रेणी

६	बिहारीलाल गौड़	गोंदिया

द्वितीय श्रेणी

७४	सिद्धनाथ पांडेय	हरिहराम्बा राजविद्यालय अमावाँ
१७०	शारदानन्द त्रिपाठी	धरहरा (छपरा)
१७४	रामेश्वर त्रिपाठी	"
१८२	रुद्रप्रसाद शर्मा	भरत महाविद्यालय (ऋषिकेश)
२७६	श्रीमती महामायादेवी	आर्षमहिला विद्यालय काशी

तृतीय श्रेणी

५१	सत्यनारायण वैद्य	देव (गया)
२६२	राधाकृष्ण त्रिपाठी	सनातनधर्म पा० धरहरा (छपरा)

व्याकरण शास्त्री

द्वितीय श्रेणी

४७०	रुद्रानन्दपाठक	हरिहराम्बा राजविद्यालय अमावाँ

वेद प्रथमा

द्वितीय श्रेणी

१०	श्री रामचन्द्र ठाकुर	सुलतान गंज (भागलपुर)
२१	रामरत्न शर्मा	करांची ।
३२८	मणिशंकर गौरीशंकर त्रिवेदी	पोरबन्दर ।
४२३	गुप्तेश्वर मिश्र	बनारस

रोल नम्बर	नाम विद्यार्थी	केन्द्र	
	तृतीय श्रेणी—		
२०	मोहनलाल त्रिवेदी	कराँची	
१३५	अम्बालाल छनालाल पण्डया	डी० एल० पाठशाला बम्बई	
	आगममध्यमा		
	द्वितीय श्रेणी		
४६६	शशिभूषण चक्रवर्ती	चौरा मेदनीपुर (बंगाल)	
	कर्मकाण्ड प्रथमा		
	द्वितीय श्रेणी		
११	कैलाशझा	सुलतानगंज,	
	कर्मकाण्ड मध्यमा		
	द्वितीय श्रेणी		
४६७	पङ्कजाक्षक्रियाविशारद	चौरा मेदनीपुर ।	
	ज्यौतिषप्रथमा		
	प्रथम श्रेणी		
३२९	मगनलाल शर्मा	माणिकबाई सं० पाठशाला पोरबन्दर	
	द्वितीय श्रेणी		
८	श्रीनन्दकिशोर झा	सुलतानगंज (भागलपुर)	
३३०	दलपतरामहर्षजी	माणिक बाई संस्कृत पाठशाला पोरबन्दर	
३३१	भट्ट लालजी शर्मा	"	
४६३	शिवचरणलाल दीक्षित	बनारस	
	मध्यमा द्वितीय श्रेणी,		
१४३	बद्रीप्रसाद शर्मा	करौली	
२५८	महानन्दद्विवेदी	संस्कृत महाविद्यालय आरा	
			श्रेणी
३३४	प्रतापनारण झा	भागलपुर	२
	पुराण प्रथमा		
२१४	नागरमल शर्मा गौड़	मुकुन्दगढ़	२
४१५	दीनानाथ त्रिवेदी	बनारस	३

रोल नम्बर	नाम विद्यार्थी	केन्द्र	श्रेणी
	धर्मशास्त्र प्रथमा		
१२	श्रीकृष्णचन्द्र ठाकुर	सुलतानगंज (भागलपुर)	२
	धर्मप्रभा		
२१६	श्रीमती माहेश्वरी देवी	लक्ष्मीसंस्कृत विद्यालय मेहदीबागान (बर्दवान)	१
२२०	श्रीमती चान्दवती कुमारी	"	१
२१८	श्रीमती रामदुलारी कुमारी	"	२
२२१	श्रीमती सुधा कुमारी	"	३
२२२	श्रीमती चन्द्रावती कुमारी	"	३
	धर्मप्रवेशिका		
७०	श्रीमती रामानन्दी देवी	दानापुर	२
७१	कुमारी सुमित्रा गुप्ता	"	२
७५	श्रीमती सावित्री देवी	अमाँवा	३
८२	श्रीमती सरयू देवी	"	३
२५४	रामस्वरूप चतुर्वेदी	संस्कृत महाविद्यालय आरा	३
२५५	नारायण शर्मा	"	३
२५६	श्रीधर शर्मा	"	३
२५७	रामजन्म पाठक	"	३
	साहित्य प्रथमा—		
४	लक्ष्मीनारायण शर्मा	गोंदिया	१
३२४	मणिशंकर बालजीशर्मा,	माणिकबाई संस्कृतपाठशाला पोरबन्दर	१
३२५	हरगोविन्द पांड्या	"	१
३२६	भट्ट उद्धवजी शर्मा	"	१
३२७	प्रभाशंकर विट्ठल जी	"	१
४६८	अम्बिकारंजन उत्थासनीशर्मा	चौरा मेदनीपुर	
१८	मनोहर दास श्रीवास्तव	करांची	२
१६	बलभद्र शर्मा	"	२
२७	गजानन भाथा	सैंधियरसूरत	२
११५	श्रीनिवास कुलकर्णी	शोलापुर	२

रोल नम्बर	नाम विद्यार्थी	केन्द्र	श्रेणी
११७	लक्ष्मणभगवन्त कुलकर्णी	सोलापुर	२
११८	खण्डेराव कुलकर्णी	,,	२
११९	विश्वनाथ भट्ट	,,	३

साहित्य मध्यमा—

२६	बालकृष्ण चिन्तामणि शंकर	सान्धियर सूरत	२
५७	शिवलिंग शिवाचार्य	सोलापुर	२
११३	वासुदेव केशव	,,	२
११४	बालकृष्ण प्रह्लाद गवाई	,,	२
१२०	वासुदेव वालकृष्ण तापीकर	,,	२
१२१	नारायण दिगम्बर वलवन्तकर	,,	२
१२२	मुरलीधर भगवन्त देशपाण्डेय	,,	२
१९६	शिवकुमार शर्मा	जोगेश्वर संस्कृतविद्यालय डिवाई	२
२२३	अरुणकुमार झा	घोत्ररडीहा दरभङ्गा	२
३६८	श्रीरामव्यास	लाडंनून (मारवाड़)	३

हिन्दीप्रवेशिका (प्रथमा)

६९	कृष्णदेवलाल	दानापुर	१
९०	गोवर्धन दास अग्रवाल	भोपालसिटी	१
२६३	विन्ध्येश्वरी प्रसाद मिश्र	दानापुर	१
९८	देवनारायण सिंह राजपाली	,,	१
३४३	हरधनसिंह चौहान	मनपुरी	१
४८४	जलेश्वरनाथ द्विवेदी	काशी	१
४३२	राघवेन्द्रत्रिपाठी	,,	१
४६२	चिन्तामणि पाण्डेय	,,	१
३४१	इन्द्रसिंह (प्रज्ञाचक्षु)—कुंवरलालसिंह ब्रह्मचर्याश्रम मैनपुरी		२
३४२	विश्वम्भरसिंह भादोरिया	,,	२
४२१	केशरीकृष्णत्रिपाठी	बनारस	२
४३४	राममिलनसिंह	,,	२

हिन्दीबिशारद (मध्यमा)

६३	दशरथ प्रसाद	दानापुर	१
६४	रामदेव प्रसाद श्रीवास्तव	,,	१

रोल नम्बर	नाम विद्यार्थी	केन्द्र	श्रेणी
६६	जगनीरायणसिंह	दानापुर	१
२३६	योगेन्द्रनाथ शर्मा	लखनऊ	१
२४३	रघुवीर सहाय त्रिवेदी	"	१
४२४	नरसिंहपाण्डेय	काशी	१
४२६	मणिराम	"	१
४२७	मोहनलाल गुप्त	"	१
४३३	कामेश्वरनाथ श्रीवास्तव	"	१
४३५	रमाशंकर पाण्डेय	"	१
६५	रामवरन प्रसादसिंह	दानापुर	२
६७	द्वारकानाथसिंह	"	२
२१७	गोरखनाथ द्विवेदी	वर्द्दवान	२
२४१	चन्द्रिका प्रसाद सेन	लखनऊ	२
३४०	जगरूप सिंह	कुंवरलालसिंह ब्रह्मचर्याश्रम मैनपुरी	२
४२५	रामप्रीति पाण्डेय	बनारस	२
४३६	रमेशचन्द्र कुलकर्णी	"	२
४०६	विजयनारायण त्रिपाठी	"	३
४७४	रामेश्वर उपाध्याय	किशनगढ़	३

जूनियर परीक्षा—

४१४	उमेशत्रिपाठी	बनारस	१
२६७	छोटे सिंह	चाँदपुर	३

सीनियर—

४५४	रामबचनसिंह	बनारस	३

साहित्यशास्त्री ।

५६	रामचन्द्र माथुरालाल कुदाल	सोलापुर	१
१७६	जगदीश प्रसाद मिश्र	इन्दौर	१
४५३	धर्मनाथ त्रिपाठी	बनारस	१
४८१	नरसिंह शास्त्री	"	१

साहित्याचार्य—

(द्वितीय विभाग)

५५	शंकर नानाबुवा मोहलकर	सोलापुर	

हिन्दीशास्त्री।

८८	रामकृष्ण द्विवेदी	भोपाल	२
८९	आत्माराम शर्मा	"	२
रोल नम्बर	नाम विद्यार्थी	केन्द्र	श्रेणी
१००	पुरुषोत्तम शर्मा पन्त	भरत महाविद्यालय, ऋषिकेश	२
१८१	स्वामी तेजेन्द्र सिंह	"	"
२४५	दामोदर लाल शर्मा	जयपुर	"
३४५	बिहारी लाल शर्मा	बुढ़ानाथ भागलपुर	३

ज्यौतिषाचार्य—

१७७	लक्ष्मीदत्त शर्मा	इन्दौर	१

सर्वदर्शनाचार्य—

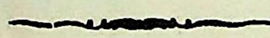
४२०	श्रीकुंवरलाल	बनारस	१

धर्मशास्त्राचार्य—

४४५	रघुबीरदत्तशर्मा	"	१

हिन्दीरत्न—

६१	रामबिहारीलाल दीक्षित	इटावा	२
४८३	त्रिलोकीनाथमिश्र	बनारस	२

अ० धार्मिकाध्यात्मिक संस्कृत विश्वविद्यालयान्तर्गत—

काशी आयुर्वेद संमिलनी परीक्षा फल १९३८ ई०

आयुर्वेद प्रथमा

प्रथम विभाग

रोल नम्बर	नाम विद्यार्थी	केन्द्र
४६	बलराम प्रसाद तिवारी	गोदियां
१७८	दामोदर प्रसाद मिश्र	इन्दौर
२६६	अमूल्य रत्नसेन वकील	(तिलुड़ी वाकुरा)

द्वितीय विभाग—

४७	तुलाराम	गोदियां
४८	दुलीचन्द	"
५०	वृजलाल मालवीय	"
१०६	रामदयालु मिश्र	शाहजहांपुर
१४१	श्रीमती रत्नावली देवी	करौली
१४५	बेनीराम शर्मा	अमृतसर
१४६	लेखराम शर्मा	"
१४७	सन्तराम शर्मा	"
१४८	तेजराम शर्मा	"
१९८	मोहनलाल	हैदराबाद
२००	नरोत्तमलाल	"
२०१	अमृतलाल औदीच्य	"
२०५	प्रीतमदास शर्मा	"
२०६	इन्द्रभान व्यास	"
२२४	बनवालीलाल	घोवरडीहा (दरभंगा)
२३८	महाराजदीन शुक्ल	बनवाली गली (लखनऊ)
२५१	केदारनाथ पाठक	संस्कृत महाविद्यालय (आरा)
२५३	यमुनादत्तमिश्र	"

रोलनम्बर	नाम विद्यार्थी	केन्द्र
२३०	प्रभु शंकर पांडेय	कानपुर
२३१	दुर्गाचरण पांडेय	"
२४८	रामनरेश पाठक	संस्कृत महाविद्यालय आरा
२४६	यमुनादत्त चतुर्वेदी	"
२५०	ब्रह्मेश्वर उपाध्याय	"
२६४	मेहता कृष्णदत्त वैद्य	चौक भोपाल
२६७	चन्द्रदत्त मिश्र	सलकिया (हबड़ा)
२६८	हरिप्रसाद शर्मा	कटनी
२६६	गुलजारीलाल जैन	"
२७६	विहारीलाल गुप्त	गोयनका आयुर्वेदविद्यालय फीरोजाबाद (आगरा)
२८०	गंगा प्रसाद शर्मा	गोयनका आयुर्वेदविद्यालय फीरोजाबाद (आगरा)
२८१	रामस्वरूप शर्मा	"
२८५	वनारसी दास	"
२८६	गंगा सहाय दीक्षित	"
२८७	मानिकचन्द जैन	"
२६१	प्यारेलाल अग्निहोत्री	सीतापुर
२६७	शिवकुमार त्रिपाठी	"
२६८	हरदत्त मिश्र	"
३०३	राम हरिराय	तिलुड़ी शिक्षा आश्रम (वाकुरा)
३०४	क्षितीश्वर फौजदार	"
३०५	गंगा गति गोस्वामी	"
३०६	अनिल कुमार राय	"
३०७	शरच्चन्द्र गुप्त	"
३०८	गौरीपद राय	"
३०६	कृष्ण किशोर चौधरी	"
३३२	शिवशंकर मिश्र	सीतापुर
३३७	देवी सहाय शुक्ल	मैनपुरी
३४७	वैद्यनाथ शर्मा	भागलपुर
३५३	शिवबालक शुक्ल	श्रीनिवास गार्डन कानपुर

रोल नम्बर	नाम विद्यार्थी	केन्द्र
३५४	श्यामसुन्दर दास	श्रीनिवास गार्डन कानपुर
३८७	रामेश्वर प्रसाद पुरोहित	होशंगाबाद
४५०	वसन्तविहारी	फीरोजाबाद (आगरा)

तृतीय विभाग

१५	निरंजननाथ शर्मा चौधरी	करांची
१६	गोविन्दराम शर्मा जुआल	"
३४	अरविन्द मोहनसकलानी	हिवेट सं० पाठशाला टिहरी
३५	श्रीधरानन्द पांडेय	"
३६	सत्य प्रसाद नटियाल	"
१०१	भगवती प्रसाद जोशी	मेढ़ता (मारवाड़)
१०८	श्रीराम त्रिवेदी	शाहजहांपुर
२४४	जवाहिरलाल गौड़	कानपुर
३७५	सीताराम चतुर्वेदी	भभुआ (आरा)
३८४	ज्ञानसिंह राजधूत	होशंगावाद
३८५	श्रीनारायण तिवारी	"
३८६	गौरीशंकर पगारे	"
३९१	मथुरा शर्मा	बनारस
४६५	उपेन्द्रनाथ पाण्डेय	सनातनधर्म सं० पा० धरहरा (छपरा)
	वंशीधर शर्मा	बुढ़ानाथ (भागलपुर)
	बालकृष्णमिश्र	गोरखपुर (जबलपुर)

आयुर्वेदशास्त्री ।

प्रथम विभाग

४०	मदनलाल गोस्वामी	सरदार शहर (बीकानेर)
३१०	सत्यकिंकर चौधुरी (विद्याविनोद)	तिलुड़ी शिक्षाश्रम,
३२२	मदनमोहन शर्मा	बेलनगंज (आगरा)

द्वितीय विभाग

२	मातृदत्त द्विवेदी	गोंदिया
४१	जगदीशचन्द्र शर्मा	सरदार शहर (बीकानेर)
६२	श्रीमती शान्ति देवी	इटावा

रोल नम्बर	नाम विद्यार्थी	केन्द्र
१४२	वासुदेव शर्मा	करौली
१४४	तारामणि शर्मा	अमृतसर
१४६	शिवलाल शर्मा	"
१५६	छदामी लाल	गोरखपुर (जबलपुर)
१७५	अयोध्यानाथ पांडेय—	सनातनधर्म संस्कृत पा० घरहरा (छपरा)
२२६	त्रिशूलधारी झा	घोघरडीहा (दरभंगा)
२२७	प्रमोदनारायण झा	" "
२२८	मणिराम द्विवेदी	कानपूर
२२९	किशोरीलालशुक्ल	"
२३७	श्यामसुन्दर मिश्र	लखनऊ
२३८	गणेश शंकर मिश्र	"
२४२	ब्रजविहारी शर्मा	"
२४६	श्रीमती कमला देवी	आयुर्वेदप्रचारकविद्यालय (जयपुर)
२४७	रमाकान्त पांडेय	संस्कृत महाविद्यालय आरा
२६५	भागीरथ लाल	सलकिया (हावड़ा)
२७८	हरनारायण शर्मा	फीरोजाबाद
२८२	रामचन्द्र शर्मा	"
२९२	श्रीमती सत्यवती देवी	सीतापुर
२९४	सेवकराम गुप्त	"
३११	वीरेन्द्रनाथ आचार्य (विद्याविनोद)–	तिलुड़ी शिक्षाश्रम (वाँकुरा)
३१२	अम्बुलोचन कविराज	"
३१३	सुधीर कुमार राय	"
३२३	मुरलीधर रावत	बेलनगंज (आगरा)
३३५	विश्वनाथ सिंह चौहान	कुँअरलाल सिंह ब्रह्मचर्याश्रम मैनपुरी
३५५	शिवस्वरूप वाजपेयी	श्रीनिवास गार्डन कानपुर
३५६	जगन्नाथ प्रसाद शुक्ल	" " "
३५७	रामशंकर त्रिपाठी	श्रीनिवास गार्डन कानपुर
३५८	बाबूराम त्रिपाठी	"
३५९	राधेश्याम शुक्ल	"
३६०	श्रीमती सुखदेवी पांडेया	"
३६१	सरयूप्रसाद मिश्र	"

रालनम्बर	विद्यार्थी नाम	केन्द्र
३६२	शिवदुलारे प्रसाद मिश्र	श्रीनिवास गार्डन कानपुर
३६३	केशव दत्त	"
२७६	शिवदत्त शर्मा	होशंगाबाद
३७७	रघुनाथ प्रसाद पाठक	"
३८८	रामचन्द्र शर्मा काश्यप	बनारस
४४६	महावीर प्रसाद द्विवेदी	फीरोजाबाद
४८६	लालमणि मिश्र	कानपुर
	बाबूलाल जैन	"

आयुर्वेदाचार्य परीक्षा

प्रथम विभाग

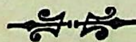
२०८	हंसराज वर्मा	अमृतसर
३६५	रामदेवमिश्र	श्रीनिवास गार्डन कानपुर
	जयकुमार मिश्र विशारद	"

द्वितीय विभाग—

२६५	योगीन्द्रनाथ त्रिपाठी	सीतापुर
३६४	रामप्रताप पांडेय	श्रीनिवासगार्डल कानपुर
३६६	विशेश्वर दयाल मिश्र	"

श्री राधिकाप्रसाद चक्रवर्ती (धर्मरंजन)
सेक्रेटरी

अखिल भारतवर्षीय-धार्मिकाध्यात्मिक संस्कृतविश्वविद्यालय
परीक्षा, महामण्डलभवन
जगतगंज बनारस।

विशेष द्रव्यष्ट—

आगामी परीक्षा सन् १६३६ ई० की अप्रैल मास में होगी, टोल चतुष्पाठी, पाठशाला विद्यालय आदि के अध्यक्ष एवं अध्यापक महाशयों से सविनय निवेदन है कि अपने अपने स्थान में बिना-व्यय परीक्षा-केन्द्र-स्थापन के लिये विश्वविद्यालय के सेक्रेटरी से बिना विलम्ब पत्र व्यवहार करें। परीक्षा की नियत तिथि की सूचना यथा समय दी जायगी।

संशोधित नियमावली तथा पाठ्य-ग्रन्थ-नियमावली सितम्बर मास में मुद्रित होकर सर्वत्र केन्द्रों में भेजी जायगी। नवीन-स्थानों में पत्र मिलने पर भेजी जायगी।

सूर्योदय नियमाः ।

(१) सूर्योदयः प्रतिपूर्णिमं प्रकाशितो भवति । ये पञ्चरूप्यकात्मकं ५) वार्षिकं साहाय्यं करिष्यन्ति ते संरक्षका भवितुमर्हन्ति । वार्षिकं मूल्यं भारते मुद्रात्रयम् ३) बहिर्भारतश्च मुद्राषट्कम् ६) भारते विद्यार्थिभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १) रूप्यकेणैकेनेदं पत्रं प्रदीयते ।

२—धनादेशपत्र—(मनिआर्डर) द्वारैव मूल्यप्रेषणं साधीयः । बी० पी० द्वारा प्रेषणे ।=) मूल्यादधिकम् आणकषट्कं पत्रग्राहकाणां लगिष्यति ।

(३) ग्राहकैः प्राचीनैः स्वीया ग्राहकसंख्या, नवीनैश्च 'नवीनोऽहम्' इति लेख्यमेव । अन्यथा पत्रप्रेषणे तथाऽन्यव्यवस्थाविधाने च महान् विलम्बो भवेत् । येषां समीपे समुचितसमये सूर्योदयो न गच्छेत् तैः पत्रालये (पोस्ट आफिस) अन्वेषणानन्तरं शीघ्रं सूचना देया । धनादेश-(मनिआर्डर) द्वारा स्वपूर्णसंकेतं सुस्पष्टं विलिख्य सूर्योदय-मूल्यं प्रेषणीयम् । अत्र विज्ञापनदानेन महीयसो लाभस्य सम्भावना । विज्ञापननियमाः पत्रं प्रेष्य ज्ञेयाः । सूर्योदये मुद्रापणीयानि निबन्धादीनि तत्सम्बन्धिलिपिः, कार्यालय-व्यवस्थाविषयकलिपिश्च "कार्याध्यक्ष-सूर्योदय-कार्यालय जगत्गञ्ज, बनारसकैण्ट" इति संकेतेन प्रेषणीया ।

लेखका विनिवेद्यन्ते ।

१—त एव लेखा इह प्रकाश्यन्ते ये सुस्पष्टाक्षरा विरलपङ्क्तिकाः सरससरला भावपूर्णाश्छात्रोपयोगिनो भवन्ति । साहित्यिका धार्मिकाः सामाजिका ऐतिहासिका गवेषणा सम्बन्धिनश्च प्रसादगुणगुम्फिता लेखाः प्रकाशने प्राथम्यमाश्रयन्ति । अतश्च लेखकैः लेखस्य भावसौष्ठवे मनोहरत्वे च ध्यानं देयं न तु शब्दकाठिन्यादिषु ।

२—कविताश्च स्वल्पसंख्यका भावपूर्णा अपेक्ष्यन्ते न तु विंशत्यधिकाः ।

३—असम्पूर्णो लेखः ' क्रमशः ' इति कृत्वा, लेखकमहोदयैर्न प्रेषणीयः ।

Printed by Pt, Janki Sharan Tripathi at the Surya Press, Benares City
Published by Pt. A.P. Sharma, Bharatdharmamahamandal Benares